

ایمان اکبر از مولوی حکیم سید علی اکبر صاحب دولت پوری، ناشر قسطنطنیہ عبدلرزاق خان صاحب نظامی، ایچ سٹا اخبارات

پوسٹ بکس نمبر ۳۳، مکان نمبر ۱۱ بازار اسٹریٹ، جہلم ۱۶، صفحہ قیمت ۲ ر

اس رسالہ میں اسلام کے عقائد مختصراً بیان کئے گئے ہیں،

انساب قبائل کا باہمی امتیاز و تفاضل، از مولانا محمد طیب صاحب مہتمم دارالعلوم دیوبند،

(سہارن پوری) ۳۶ صفحہ، قیمت ۳ ر

اس رسالہ میں آیت مساوات کی تفسیر کر کے دکھایا ہے کہ انساب و قبائل کا باہمی امتیاز و تفاضل صحیح ہے لیکن اس پر غرور و غرور نادر ہے، اس سلسلہ میں مسئلہ مساوات اسلامی اور امتیاز انساب کا باہمی تعلق اور ان کا فرق سمجھایا ہے،

ہجوم غم، از جناب جناب، جہلم ۱۶، صفحہ قیمت ۳ ر، نیچر صاحب برق، جوہنور،

یہ محترمہ جناب بنت سید حسن صاحب جتن بلگرامی پشترنج حیدر آباد دکن، کے لکھے ہوئے چند مرثیہ کا مجموعہ ہے،

الحواشی الثمانيہ علی شرح الرجبیہ (عربی) از مولانا محمد عبدالعزیز صاحب، مسکن، بنگلور، جہلم ۱۶، صفحہ قیمت

شرح رجبیہ محمد بن محمد سبط ماردینی، علم فرائض کی متداول کتاب ہے، مولانا محمد عبدالعزیز بنگلور سی نے الحواشی الثمانيہ کے

نام سے اس پر تعلیقات لکھے ہیں، جو گویا شرح رجبیہ کی شرح ہے، عربی خوان طلبہ اس سے فائدہ اٹھا سکتے ہیں،

قاعدہ عربی جدیدہ، از مولوی محمد نعیم صاحب، ناشر منیر کتب خانہ سلسلہ تعلیم القرآن، لودھیہ، پنجاب،

۳۲ صفحہ، قیمت ۱ ر

یہ قرآن مجید پڑھانے کے لئے نئے طرز کا عربی قاعدہ ہے، ہر سبق کے ساتھ معلم کے لئے ہدایات درج ہیں،

تعلیمی تفریح، از جناب مرزا سرفراز علی صاحب تعلیم بی اے، جامعہ عثمانیہ، حیدر آباد دکن، ۷۷ صفحہ،

یونیورسٹیوں کے طلبہ علمی تجربے حاصل کرنے کیلئے مختلف مقامات پر جماعت بنا کر بھیجے جاتے ہیں، چنانچہ اسی سلسلہ میں جامعہ عثمانیہ

طلبہ کی ایک جماعت بمبئی میں شمالی ہند کی سیر کیلئے بھیجی گئی تھی اس رسالہ میں اسی سفر کے حالات اور لاہور سے کلکتہ تک کے مختلف بڑے

شہروں کے تاریخی مناظر و آثار قلمبند کئے گئے ہیں، رسالہ کا مطالعہ طلبہ کے لئے دلچسپ اور سبق آموز ہوگا،

جلد ۳۶ ماہ شعبان المعظم ۱۳۵۴ھ مطابق ماہ نومبر ۱۹۳۵ء عدد ۵

مضامین

سلسلی میں مسلمانوں کا تمدن،

سید ریاست علی ندوی، ۳۲۵-۳۲۵

تعلق نامہ اور اس کے نقاد،

جناب محمد باقر نسیم رفواری، ایم اے، پنجاب، ۳۵۸-۳۲۶

یونیورسٹی، لاہور،

امام ذہبی،

مولوی محمد یوسف صاحب گوکئی رقیق دارالین، ۳۴۳-۳۵۹

مقبرہ شاہ رکن عالم،

مولوی سید محمد عبدالقادر صاحب دینیوی مدرسہ، ۳۴۶-۳۴۶

مسلمانان یوگوسلافیا،

"ع ز"

۳۸۳-۳۴۴

چین کی سائنٹفک سوسائٹی،

۳۸۵-۳۸۳

اخبار علمیہ،

"ص ع"

۳۸۹-۳۸۶

سخن ماہر

جناب ماہر القادری حیدر آباد دکن، ۳۹۰

کلام تپش،

پروفیسر شیخ عبداللطیف صاحب تپش ایم اے، لکھنؤ،

انوار سخن،

جناب لطیف انور گورداسپوری، ۳۹۱

غربوں کی جہاز رانی،

ع

۳۹۳-۳۹۲

"تذکرہ محسن"

"

۳۹۶-۳۹۵

انگریزی کے چند نئے اخبار،

"ع ز"

۳۹۷-۳۹۶

مطبوعات جدیدہ،

"س"

۴۰۰-۳۹۸

مقالہ

سلسلی میں مسلمانوں کا تمدن

از سید ریاست علی ندوی،

(۳)

علوم و فنون،

مقلیہ کے اسلامی تمدن میں اسکے علوم و فنون کا بیان سب سے اہم ہے کہ اس سرزمین سے بڑے بڑے ائمہ فقیہ، متکلمین، صوفیہ اور ارباب ادب پیدا ہوئے جنہیں سے کچھ سلسلی سے اسلامی سلطنت کے خاتمہ پر ہجرت کر گئے، لیکن بہتوں نے عہد اسلامی میں اور اسکے بعد بھی اسی سرزمین کو اپنی آخری خواجگاہ بنایا، مگر آج وہاں کسی مسلمان کی قبر کا نشان تک باقی نہیں۔

مقلیہ میں مسلمانوں کے داخلہ کے وقت تک اسلامی علوم و فنون میں بے علوم قرآن، حدیث، فقہ، اصول فقہ، اصول حدیث، کلام و مناظرہ، متنازی، تاریخ، رجال، صرف، نحو، ادب، لغت اور طب کی ترقی ہو چکی تھی، مسلمان انہی علوم کو لیکر یہاں پہنچے، اور انہی کی نشر و اشاعت کی، اور انہی کو فروغ حاصل ہوا، پھر کچھ دنوں کے بعد جب علوم عقلیہ کا عام رواج ہوا، تو مسلمانانِ مقلیہ نے بھی ان علوم کی جانب نگاہ اٹھائی، لیکن ابھی محو نظارہ ہی تھے، کہ اسلامی سلطنتِ مقلیہ کی شمعِ حیات گل ہو گئی، یہی وجہ ہے کہ عہدِ اسلامی کے مقلیہ کے علوم و فنون میں انہی اول الذکر اسلامی علوم کو حقیقی عظمت حاصل ہے، تاہم علوم عقلیہ کا صفحہ بھی سادہ نہیں۔

مقلیہ میں علمی ترقی کے اسباب [مقلیہ کی سیاسی تاریخ پر نظر ڈالئے تو معلوم ہوگا کہ یہاں کی سیاسی فضا اوائل ہی سے نہایت مکدر اور پرہیزان رہی، جہیں علوم و فنون کی داغ بیل ڈالکر اس کو نشوونما دینا، اس وقت ناممکن تھا، اگر اتفاقاً آغاز ہی سے اس کے سامان بھی میانہ ہو گئے ہوتے،

طلاع

افسوس کہ تقریباً دو ہفتوں سے مولانا سید سلیمان ندوی
بسترِ علالت پر ہیں، جبکہ وجہ سے یہ پرچہ شذرات کے صفحوں کے
بغیر شائع کیا جا رہا ہے، ناظرین صحت کے لیے دعا فرمائیں،
میں سچر

یہ عجیب اتفاق ہے کہ مسلمانوں کا سب سے پہلا قافلہ جو سکونت پذیر ہونے کے لئے یہاں آیا، ایک ایسی شخصیت کی سالاری میں آیا، جو خود سرخسہ علوم و معارف تھا جب وہ افریقہ سے متقلیہ روانہ ہونے لگا تو اس کی ذاتی کنش اور اس کے علمی رشتہ نمودت سے افریقہ کے اکابر اہل علم اس کے ہمراہ ہو گئے۔ صاحب ریاض النفوس کا بیان ہے :-

”ہمارے مشائخ کہتے ہیں کہ جب اسد فوج لیکر سوسہ روانہ ہوئے کہ متقلیہ کے جہاز پر سوار ہوں، تو ان کے ساتھ اہل علم کی ایک جماعت روانہ ہو گئی؛

یہاں تک کہ شیخ عبد الرحیم المستجاب رحمن کے متعلق امام سخون صاحب المدونۃ الکبریٰ کی رائے ہے کہ میں نے ابن قاسم، اثنب، ابن وہب، علی بن زیاد، ہول بن راشد اور ابن اثرس (جیسے اکابر) کو دیکھا، مگر عبد الرحیم کے مثل کسی کو نہ پایا، وہ بھی اپنے گوشہ عافیت سے نکل پڑے، اور متقلیہ روانہ ہونے پر آمادہ ہوئے، مگر امام سخون نے افریقہ کے قیام کی ترجیح بعض دوسری ضرورتوں کو پیش کر کے ثابت کی، اور یہ سفر ملتوی کیا گیا؛

(۲) متقلیہ میں علمی ترقی کا دوسرا سبب یہاں کی اسلامی حکومت کا یہاں کے اہل علم کو فوجی خدمت سے مستثنیٰ کر دینا ہے، ابن حوقل لکھتا ہے :-

”دارالحکومت کے باشندوں میں اساتذہ کی تعداد زیادہ ہے، چنانچہ صرف بلرم میں ۳۰۰ اساتذہ ہیں، میں نے اس کی وجہ دریافت کی تو معلوم ہوا کہ اساتذہ دشمن کے حملہ کے موقع پر جہاد میں شرکت کرنے پر مکلف نہیں ہیں؛

لے ریاض النفوس دارامری ص ۱۰۵، مجمع البلدان ج ۵ ص ۳۶، لیکن جو اہل علم جہاد کی شرکت کرنا چاہتے کر سکتے تھے، چنانچہ بعض اہل علم کے سوانح میں نظر آتا ہے کہ وہ خدمت علم میں بھی مصروف تھے، اور خدمت جہاد کا شرف بھی حاصل کرتے تھے (دیباج المذہب ابن فرحون ص ۲۴) اس طرح ۳۹۵ء کے حوادث میں ابن اثیر نے علماء و صاحبین کے جنگ میں شریک ہونے کی تصریح کی ہے، (ابن اثیر ج ۸ ص ۱۹۰)

(۳) تیسرا سبب یہاں کے ارباب حکومت کا خود اہل علم و صاحب ذوق ہونا تھا، یہ لوگ نہ شعر و شاعری ہی سے دلچسپی نہ رکھتے تھے، جو بالعموم ارباب دولت کا تفریحی مشغلہ ہوتا ہے، بلکہ بعض مختلف علوم حدیث و فقہ میں صاحب کمال گذرے ہیں، اور دولت فاطمیہ و کلبیہ کے دور میں تو عام امراء و عمدانان حکومت اہل علم ارباب حکومت میں تھے، جنکا تذکرہ طبقات میں ارباب علم و ادب کی حیثیت سے ملتا ہے، متقلیہ کی علمی ترقیوں میں ان دلائل، امراء اور عمدہ دارمن کا نمایاں حصہ رہا، خود صاحب کمال تھے، علماء و شعرا کے قدردان ہوتے، سرپرستی کرتے، اور دور دور کے ارباب کمال کھینچ کھینچ کر متقلیہ پہنچتے،

(۴) چوتھا سبب اس کی جغرافیائی حالت و وقوع ہے، اس زمانہ میں اندلس، افریقہ، مصر و شام اسلامی علوم و فنون کے مرکز تھے، جو ارباب علم شام و مصر سے اندلس یا اندلس سے شام و مصر کے سفر میں ادھر سے گذرتے، یہاں بھی ہو لیتے، چنانچہ ایسے اہل علم کے نام معلوم ہیں، جنہوں نے یہاں اثنائے راہ میں مہینوں اور کبھی سالوں قیام کر کے جزیرہ کو اپنے علم و فضل سے خیر و برکت کا سرخسہ بنایا، (مثلاً ابو حفص عمرو بن حنبل) (۵) پانچواں سبب، رفتہ رفتہ اس کا وقار علمی حاصل کر لینا ہے، لوگ یہاں کے اہل علم سے استفادہ کے لئے دور سے آتے، مثلاً ایک متقلی اہل علم طاہر بن محمد بن رقبانی کے حالات میں قفطی کا بیان ہے :-

”یہ متقلیہ کے باشندے تھے، اور یہیں اقامت گزین تھے، ان کے ہمد میں عربی علم و ادب کے نثر و نظم میں ان سے بڑھ کر کوئی دوسرا عالم موجود نہ تھا، ہر مقام سے اگر اہل علم نے ان کی نظر رجوع کیا، اور ان کو بحر خفا رہا؛

(۶) چھٹا سبب یہ تھا، کہ اگر افریقہ میں کسی صاحب فضل کی پذیرائی باقی نہ رہتی، یا پذیرائی کے مواقع جاتے رہتے، تو وہ متقلیہ کی علمی منزلت کے اثر سے یہاں کا رخ کرتا، یا اندلس میں کسی صاحب علم کیلئے لے اٹھ لے لے کر ابن البار درامری ص ۳۲۴، ۳۳۰، الامان المسیہ در یاد گاری ج ۱ ص ۲۹۳ وغیرہ لے ساکن لایبار بن فضل درامری ص ۱۵۲، لے مختصر کتاب ابن الرواق علی ابن النخاع درامری ص ۱۶۵

حالات نامساوی ہو گئے، تو اس نے عقلیہ کی راہ لی، اور یہیں توطن اختیار کر لیا، چنانچہ عقلیہ کے متوطنین میں شیخ براذعی سعید بن فہون قرطبی اور ابن رشتی قیروانی جیسے ارباب علم و فضل ہیں، عقلیہ میں علمی ترقیوں کے یہی اسباب تھے، جن کے باعث عقلیہ نے اپنے دور میں ایک ممتاز علمی مرکز حاصل کیا، اور عرب مورخین نے اس کی علمی منزلت کا اعتراف کیا، بمعانی متوفی ۵۴۲ھ کا بیان نسبت عقلیہ کی تشریح میں ہے:-

”نسبت جزیرہ عقلیہ کی طرف ہے، اور یہاں سے مسلمان اہل علم کی ایک کثیر جماعت نکلی جنہیں معتدین بھی ہیں، اور دور حاضر کے علماء بھی، اور یہ آج کل فرنگیوں کے قبضہ میں ہے“ صاحب نخبۃ الدہر لکھتا ہے:-

”عقلیہ جب مسلمانوں کے قبضہ میں تھا، تو علمی ترقی اور علماء و ادباء اور فضلاء کی کثرت میں اندلس کے مانند تھا“ ابن فضل اللہ دمشقی لکھتا ہے:-

”عقلیہ نے جو خوشبو پھیلائی، اور جو ذہانت بخشی ہے، وہ اس کے فخر کے لئے کافی ہے، تاریخ ادب کی کتابوں میں اس کا بہترین حصہ محفوظ ہے، عہد اسلامی میں بیدار مغز بادشاہ اور بڑے بڑے ادباء موجود تھے، جنہیں سے ایسا کوئی نہ تھا، جس کے پاس سفر کر کے لوگ پہنچتے نہ ہوں، جا کر مرج نہ کرتے ہوں، اور صلہ نہ پاتے ہوں“

عقلیہ میں تعلیم کا نظام | یورپین مورخین تو ”پرمو اور مسینا کی یونیورسٹیوں“ کا تذکرہ کرتے ہیں، لیکن ہمیں ان مورخین کن الفاظ کی ضرورت نہیں، یہ اسلامی یونیورسٹیاں عقلیہ کی مسجدوں ہی میں قائم تھیں،

۱۔ کتاب الانساب و ترقی ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳

اور طبیعات ہیں ان کی الگ الگ مختصر سرگزشت حسب ذیل ہے،

علوم قرآن

علوم قرآن میں تیسری سے پانچویں صدی ہجری تک فن قرأت، تفسیر اور فن ناسخ و منسوخ، علوم تھے، درس و تدریس، اور سلسلہ روایت میں وہی اہتمام تھا، جو فن حدیث میں برتا جاتا تھا، ان علوم کے ارباب کمال کو "مقری" کا لقب دیا جاتا، مقری کے لئے دوسرے علوم دینیہ یعنی حدیث وغیرہ میں سہولت رکھنا ضروری تھا،

مقلیہ کے چند اہل علم اس نسبت سے مشہور ہوئے، یہ ارباب کمال مقلیہ کی مسجدوں میں منبر پر بچھائے تھے، اور اکثر مسجدوں میں درس قرآن جاری تھا، ابن جریر لکھتا ہے:-

"اور مسجدین تو بہت ہیں، اور اکثر مسجدیں اساتذہ قرآن کی خطبہ گاہ ہیں،"

مقلیہ کے ان مقریین اور بعض ایسے علماء کے جن کے علوم قرأت و تفسیر ہیں، ۱۲۰ نام مل سکے ہیں، جن میں زیادہ تر چوتھی پانچویں صدی ہجری میں گذرے ہیں، صاحب تصنیف علماء قرآن اور ان کی کتابیں جن میں سے بعض عالم اسلامی میں اساس فن سمجھی گئیں حسب ذیل ہیں،

(۱) ابوطاہر اسمعیل بن خلف اعقلی متوفی ۵۵۵ھ کی ابن بشکوال، اور ابن خلکان نے توصیف کی ہے، کہ علوم و آداب میں امام اور فن قرأت میں کامل الفن تھے، چند کتابیں لکھیں، کتاب الاکتفا فی القراءات اور کتاب العنوان فی القراءات آخر الذکر کے متعلق ابن خلکان کہتا ہے کہ لوگوں کو اس فن میں اس کتاب پر اعتماد ہے، اس کا ایک نسخہ ہندوستان میں بھی بائنی پور کے کتب خانہ میں موجود ہے، لیکن وہ کتاب العیون فی القراءات کے نام سے ہے، یہ ۵۵۲ھ کا مکتوب ہے، تیسری تصنیف کتاب اعراب القراءات ۹ اجزائیں، اور چوتھی کتاب المختصر کتاب الحجۃ فی القرآن لابی علی الفارسی ہے،

۱۔ النسخ والمنسوخ ابو جعفر النحاس ۳۵۰ھ کتاب الانساب سمعانی ۴۰۰ھ، ۵۔ رطلہ ابن جریر ۳۵۰ھ ابن خلکان ج ۱

(۲) ابو عبد اللہ محمد بن ابوالفرج الذکری المازری (۵۱۶ھ) کی کتاب الاستیلا علم قرأت میں شہرت رکھتی ہے،

(۳) ابن فہام اعقلی (۵۱۶ھ) کے متعلق سلمان بن عبدالعزیز الاندلسی کا بیان ہے، میں نے

کسی کو فن قرأت میں ان سے زیادہ عالم و ماہر نہیں دیکھا، نہ مشرق میں نہ مغرب میں، ان کی چند کتابیں ہیں: التجوید لبغیۃ المزیہ فی القراءات سبع، کتاب التجوید فی القراءات اور کتاب مفردات القرآن،

(۴) ابو عمر عثمان بن علی السرقوسی کی چند کتابوں کا تذکرہ آتا ہے، جن میں کتاب فارج الحروف کا نام

معلوم ہے،

(۵) حجة الدین ابن ظفر اعقلی (۵۶۵ھ) کے متعلق اصغفانی لکھتا ہے، تفسیر و ادب میں امام تھے، اپنے

مصر اہل علم پر سبقت لے گئے، علوم قرآن میں ذیل کی کتابیں ہیں، التفسیر الکبیر، کتاب نبیوخ الحیاء فی

تفسیر الذکر الحکیم، یہ کتب خانہ خدیوہ مصر میں ۳ جلدوں میں ناقص موجود ہے، کتاب فوائد الوجی الموجز الی

فوائد الوجی المعجز، کتاب اسالیب النخایہ فی احکام الایہ، کتاب اکسیر فی کیمیا التفسیر اور کتاب البرہانیہ فی

شرح الاسماء الحسنی،

بقیہ حاشیہ صفحہ ۳۳۰) ص ۱۳۴، معجم الادب باریا قوت ج ۲، ص ۲۶۳، بغیۃ الوعاة سیوطی ۱۹۵، کشف الظنون ج ۱، ص ۱۲،

۱۲۲، فرست کتب خانہ بائنی پور ج ۱۸، ص ۳۸۲ تا ۳۸۳، مفتاح الكنوز الخفیہ ج ۱، ص ۱۱۳، ۱، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱،

ان کے علاوہ مختلف عقلی مقررین کے تذکرے خریدۃ القصر صفحہ ۱۸۱ مختصر انبار الرواۃ کتاب التفتی ص ۱۸۱ اور بقیۃ الوعاۃ سیوطی ابن خلکان جلد ۱ ص ۵۰ میں آئے ہیں،

عقلیہ میں قرأت سبع میں سے قرأت نافع کا رواج تھا یہی قرأت تمام مغرب میں رائج تھی،

علم حدیث

یوں تو عقلیہ کے چند ابتدائی حلوں میں بعض صحابہ کرام اور تابعین کے درود عقلیہ کی روایتیں موجود ہیں اور حضرت ابوالیقظان عمار بن یاسر کی ایک روایت بھی حضرت ابو عسالہ المعافری سے ایسی منقول ہے جو انھوں نے سرزمین عقلیہ میں بیان کی، اور عقلیہ پر ابتدائی حلوں کا آغاز ہی ایک نوجوان صحابی حضرت معاذ بن خدیج کی سرکردگی میں ہوا جن کی حدیثیں بھی کتب احادیث میں مروی ہیں،

لیکن ان صحابہ کے درود کا ذکر عقلیہ کے علم حدیث کے بیان میں محض تینتا و تبرکاً ہی آسکتا ہے تاہم ایسے کثرت صحابہ کا تعلق جو ان حلوں میں عقلیہ تشریف لائے، اور مورخین نے ان کے نام بہ سلسلہ درود اور عقیدہ کے ہیں، عقلیہ کے علم حدیث سے بالواسطہ یوں ہوتا ہے کہ افریقہ میں انہی کی شمع فیض سے علم حدیث کی روشنی پھیلی، اور اس کی شمعیں سرزمین عقلیہ تک پہنچیں،

محدثین کا درود عقلیہ چنانچہ دوسری صدی کے اواخر اور تیسری صدی کے اوائل تک افریقہ میں کثرت محدثین پیدا ہو چکے تھے اور ان میں سے کچھ لوگ قاضی اسد کی معیت میں عقلیہ آئے، اور یہاں ان کا سلسلہ روایت و سماع جاری رہا جنھیں عقلیہ کے تیسری صدی کے محدثین میں شمار کیا گیا ہے،

احادیث کے مجموعہ عقلیہ میں پھر جیسے جیسے احادیث کے مجموعے صحاح ہمنن، و مسانید منضبط ہوئے، وہ افریقہ

لے ریاض النفوس دراماری ص ۱۹۲ ۱۹۳ کتاب مسالک الابصار ابن فضل اللہ دمشقی دراماری ص ۹۵

لے تہذیب التہذیب ج ۲ ص ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰ ۱۰۰۱ ۱۰۰۲ ۱۰۰۳ ۱۰۰۴ ۱۰۰۵ ۱۰۰۶ ۱۰۰۷ ۱۰۰۸ ۱۰۰۹ ۱۰۱۰ ۱۰۱۱ ۱۰۱۲ ۱۰۱۳ ۱۰۱۴ ۱۰۱۵ ۱۰۱۶ ۱۰۱۷ ۱۰۱۸ ۱۰۱۹ ۱۰۲۰ ۱۰۲۱ ۱۰۲۲ ۱۰۲۳ ۱۰۲۴ ۱۰۲۵ ۱۰۲۶ ۱۰۲۷ ۱۰۲۸ ۱۰۲۹ ۱۰۳۰ ۱۰۳۱ ۱۰۳۲ ۱۰۳۳ ۱۰۳۴ ۱۰۳۵ ۱۰۳۶ ۱۰۳۷ ۱۰۳۸ ۱۰۳۹ ۱۰۴۰ ۱۰۴۱ ۱۰۴۲ ۱۰۴۳ ۱۰۴۴ ۱۰۴۵ ۱۰۴۶ ۱۰۴۷ ۱۰۴۸ ۱۰۴۹ ۱۰۵۰ ۱۰۵۱ ۱۰۵۲ ۱۰۵۳ ۱۰۵۴ ۱۰۵۵ ۱۰۵۶ ۱۰۵۷ ۱۰۵۸ ۱۰۵۹ ۱۰۶۰ ۱۰۶۱ ۱۰۶۲ ۱۰۶۳ ۱۰۶۴ ۱۰۶۵ ۱۰۶۶ ۱۰۶۷ ۱۰۶۸ ۱۰۶۹ ۱۰۷۰ ۱۰۷۱ ۱۰۷۲ ۱۰۷۳ ۱۰۷۴ ۱۰۷۵ ۱۰۷۶ ۱۰۷۷ ۱۰۷۸ ۱۰۷۹ ۱۰۸۰ ۱۰۸۱ ۱۰۸۲ ۱۰۸۳ ۱۰۸۴ ۱۰۸۵ ۱۰۸۶ ۱۰۸۷ ۱۰۸۸ ۱۰۸۹ ۱۰۹۰ ۱۰۹۱ ۱۰۹۲ ۱۰۹۳ ۱۰۹۴ ۱۰۹۵ ۱۰۹۶ ۱۰۹۷ ۱۰۹۸ ۱۰۹۹ ۱۱۰۰ ۱۱۰۱ ۱۱۰۲ ۱۱۰۳ ۱۱۰۴ ۱۱۰۵ ۱۱۰۶ ۱۱۰۷ ۱۱۰۸ ۱۱۰۹ ۱۱۱۰ ۱۱۱۱ ۱۱۱۲ ۱۱۱۳ ۱۱۱۴ ۱۱۱۵ ۱۱۱۶ ۱۱۱۷ ۱۱۱۸ ۱۱۱۹ ۱۱۲۰ ۱۱۲۱ ۱۱۲۲ ۱۱۲۳ ۱۱۲۴ ۱۱۲۵ ۱۱۲۶ ۱۱۲۷ ۱۱۲۸ ۱۱۲۹ ۱۱۳۰ ۱۱۳۱ ۱۱۳۲ ۱۱۳۳ ۱۱۳۴ ۱۱۳۵ ۱۱۳۶ ۱۱۳۷ ۱۱۳۸ ۱۱۳۹ ۱۱۴۰ ۱۱۴۱ ۱۱۴۲ ۱۱۴۳ ۱۱۴۴ ۱۱۴۵ ۱۱۴۶ ۱۱۴۷ ۱۱۴۸ ۱۱۴۹ ۱۱۵۰ ۱۱۵۱ ۱۱۵۲ ۱۱۵۳ ۱۱۵۴ ۱۱۵۵ ۱۱۵۶ ۱۱۵۷ ۱۱۵۸ ۱۱۵۹ ۱۱۶۰ ۱۱۶۱ ۱۱۶۲ ۱۱۶۳ ۱۱۶۴ ۱۱۶۵ ۱۱۶۶ ۱۱۶۷ ۱۱۶۸ ۱۱۶۹ ۱۱۷۰ ۱۱۷۱ ۱۱۷۲ ۱۱۷۳ ۱۱۷۴ ۱۱۷۵ ۱۱۷۶ ۱۱۷۷ ۱۱۷۸ ۱۱۷۹ ۱۱۸۰ ۱۱۸۱ ۱۱۸۲ ۱۱۸۳ ۱۱۸۴ ۱۱۸۵ ۱۱۸۶ ۱۱۸۷ ۱۱۸۸ ۱۱۸۹ ۱۱۹۰ ۱۱۹۱ ۱۱۹۲ ۱۱۹۳ ۱۱۹۴ ۱۱۹۵ ۱۱۹۶ ۱۱۹۷ ۱۱۹۸ ۱۱۹۹ ۱۲۰۰ ۱۲۰۱ ۱۲۰۲ ۱۲۰۳ ۱۲۰۴ ۱۲۰۵ ۱۲۰۶ ۱۲۰۷ ۱۲۰۸ ۱۲۰۹ ۱۲۱۰ ۱۲۱۱ ۱۲۱۲ ۱۲۱۳ ۱۲۱۴ ۱۲۱۵ ۱۲۱۶ ۱۲۱۷ ۱۲۱۸ ۱۲۱۹ ۱۲۲۰ ۱۲۲۱ ۱۲۲۲ ۱۲۲۳ ۱۲۲۴ ۱۲۲۵ ۱۲۲۶ ۱۲۲۷ ۱۲۲۸ ۱۲۲۹ ۱۲۳۰ ۱۲۳۱ ۱۲۳۲ ۱۲۳۳ ۱۲۳۴ ۱۲۳۵ ۱۲۳۶ ۱۲۳۷ ۱۲۳۸ ۱۲۳۹ ۱۲۴۰ ۱۲۴۱ ۱۲۴۲ ۱۲۴۳ ۱۲۴۴ ۱۲۴۵ ۱۲۴۶ ۱۲۴۷ ۱۲۴۸ ۱۲۴۹ ۱۲۵۰ ۱۲۵۱ ۱۲۵۲ ۱۲۵۳ ۱۲۵۴ ۱۲۵۵ ۱۲۵۶ ۱۲۵۷ ۱۲۵۸ ۱۲۵۹ ۱۲۶۰ ۱۲۶۱ ۱۲۶۲ ۱۲۶۳ ۱۲۶۴ ۱۲۶۵ ۱۲۶۶ ۱۲۶۷ ۱۲۶۸ ۱۲۶۹ ۱۲۷۰ ۱۲۷۱ ۱۲۷۲ ۱۲۷۳ ۱۲۷۴ ۱۲۷۵ ۱۲۷۶ ۱۲۷۷ ۱۲۷۸ ۱۲۷۹ ۱۲۸۰ ۱۲۸۱ ۱۲۸۲ ۱۲۸۳ ۱۲۸۴ ۱۲۸۵ ۱۲۸۶ ۱۲۸۷ ۱۲۸۸ ۱۲۸۹ ۱۲۹۰ ۱۲۹۱ ۱۲۹۲ ۱۲۹۳ ۱۲۹۴ ۱۲۹۵ ۱۲۹۶ ۱۲۹۷ ۱۲۹۸ ۱۲۹۹ ۱۳۰۰ ۱۳۰۱ ۱۳۰۲ ۱۳۰۳ ۱۳۰۴ ۱۳۰۵ ۱۳۰۶ ۱۳۰۷ ۱۳۰۸ ۱۳۰۹ ۱۳۱۰ ۱۳۱۱ ۱۳۱۲ ۱۳۱۳ ۱۳۱۴ ۱۳۱۵ ۱۳۱۶ ۱۳۱۷ ۱۳۱۸ ۱۳۱۹ ۱۳۲۰ ۱۳۲۱ ۱۳۲۲ ۱۳۲۳ ۱۳۲۴ ۱۳۲۵ ۱۳۲۶ ۱۳۲۷ ۱۳۲۸ ۱۳۲۹ ۱۳۳۰ ۱۳۳۱ ۱۳۳۲ ۱۳۳۳ ۱۳۳۴ ۱۳۳۵ ۱۳۳۶ ۱۳۳۷ ۱۳۳۸ ۱۳۳۹ ۱۳۴۰ ۱۳۴۱ ۱۳۴۲ ۱۳۴۳ ۱۳۴۴ ۱۳۴۵ ۱۳۴۶ ۱۳۴۷ ۱۳۴۸ ۱۳۴۹ ۱۳۵۰ ۱۳۵۱ ۱۳۵۲ ۱۳۵۳ ۱۳۵۴ ۱۳۵۵ ۱۳۵۶ ۱۳۵۷ ۱۳۵۸ ۱۳۵۹ ۱۳۶۰ ۱۳۶۱ ۱۳۶۲ ۱۳۶۳ ۱۳۶۴ ۱۳۶۵ ۱۳۶۶ ۱۳۶۷ ۱۳۶۸ ۱۳۶۹ ۱۳۷۰ ۱۳۷۱ ۱۳۷۲ ۱۳۷۳ ۱۳۷۴ ۱۳۷۵ ۱۳۷۶ ۱۳۷۷ ۱۳۷۸ ۱۳۷۹ ۱۳۸۰ ۱۳۸۱ ۱۳۸۲ ۱۳۸۳ ۱۳۸۴ ۱۳۸۵ ۱۳۸۶ ۱۳۸۷ ۱۳۸۸ ۱۳۸۹ ۱۳۹۰ ۱۳۹۱ ۱۳۹۲ ۱۳۹۳ ۱۳۹۴ ۱۳۹۵ ۱۳۹۶ ۱۳۹۷ ۱۳۹۸ ۱۳۹۹ ۱۴۰۰ ۱۴۰۱ ۱۴۰۲ ۱۴۰۳ ۱۴۰۴ ۱۴۰۵ ۱۴۰۶ ۱۴۰۷ ۱۴۰۸ ۱۴۰۹ ۱۴۱۰ ۱۴۱۱ ۱۴۱۲ ۱۴۱۳ ۱۴۱۴ ۱۴۱۵ ۱۴۱۶ ۱۴۱۷ ۱۴۱۸ ۱۴۱۹ ۱۴۲۰ ۱۴۲۱ ۱۴۲۲ ۱۴۲۳ ۱۴۲۴ ۱۴۲۵ ۱۴۲۶ ۱۴۲۷ ۱۴۲۸ ۱۴۲۹ ۱۴۳۰ ۱۴۳۱ ۱۴۳۲ ۱۴۳۳ ۱۴۳۴ ۱۴۳۵ ۱۴۳۶ ۱۴۳۷ ۱۴۳۸ ۱۴۳۹ ۱۴۴۰ ۱۴۴۱ ۱۴۴۲ ۱۴۴۳ ۱۴۴۴ ۱۴۴۵ ۱۴۴۶ ۱۴۴۷ ۱۴۴۸ ۱۴۴۹ ۱۴۵۰ ۱۴۵۱ ۱۴۵۲ ۱۴۵۳ ۱۴۵۴ ۱۴۵۵ ۱۴۵۶ ۱۴۵۷ ۱۴۵۸ ۱۴۵۹ ۱۴۶۰ ۱۴۶۱ ۱۴۶۲ ۱۴۶۳ ۱۴۶۴ ۱۴۶۵ ۱۴۶۶ ۱۴۶۷ ۱۴۶۸ ۱۴۶۹ ۱۴۷۰ ۱۴۷۱ ۱۴۷۲ ۱۴۷۳ ۱۴۷۴ ۱۴۷۵ ۱۴۷۶ ۱۴۷۷ ۱۴۷۸ ۱۴۷۹ ۱۴۸۰ ۱۴۸۱ ۱۴۸۲ ۱۴۸۳ ۱۴۸۴ ۱۴۸۵ ۱۴۸۶ ۱۴۸۷ ۱۴۸۸ ۱۴۸۹ ۱۴۹۰ ۱۴۹۱ ۱۴۹۲ ۱۴۹۳ ۱۴۹۴ ۱۴۹۵ ۱۴۹۶ ۱۴۹۷ ۱۴۹۸ ۱۴۹۹ ۱۵۰۰ ۱۵۰۱ ۱۵۰۲ ۱۵۰۳ ۱۵۰۴ ۱۵۰۵ ۱۵۰۶ ۱۵۰۷ ۱۵۰۸ ۱۵۰۹ ۱۵۱۰ ۱۵۱۱ ۱۵۱۲ ۱۵۱۳ ۱۵۱۴ ۱۵۱۵ ۱۵۱۶ ۱۵۱۷ ۱۵۱۸ ۱۵۱۹ ۱۵۲۰ ۱۵۲۱ ۱۵۲۲ ۱۵۲۳ ۱۵۲۴ ۱۵۲۵ ۱۵۲۶ ۱۵۲۷ ۱۵۲۸ ۱۵۲۹ ۱۵۳۰ ۱۵۳۱ ۱۵۳۲ ۱۵۳۳ ۱۵۳۴ ۱۵۳۵ ۱۵۳۶ ۱۵۳۷ ۱۵۳۸ ۱۵۳۹ ۱۵۴۰ ۱۵۴۱ ۱۵۴۲ ۱۵۴۳ ۱۵۴۴ ۱۵۴۵ ۱۵۴۶ ۱۵۴۷ ۱۵۴۸ ۱۵۴۹ ۱۵۵۰ ۱۵۵۱ ۱۵۵۲ ۱۵۵۳ ۱۵۵۴ ۱۵۵۵ ۱۵۵۶ ۱۵۵۷ ۱۵۵۸ ۱۵۵۹ ۱۵۶۰ ۱۵۶۱ ۱۵۶۲ ۱۵۶۳ ۱۵۶۴ ۱۵۶۵ ۱۵۶۶ ۱۵۶۷ ۱۵۶۸ ۱۵۶۹ ۱۵۷۰ ۱۵۷۱ ۱۵۷۲ ۱۵۷۳ ۱۵۷۴ ۱۵۷۵ ۱۵۷۶ ۱

امام ہازری کی تعلیم حدیث میں ایک دوسری کتاب تعلقات بر روایت جوزقی کا تذکرہ ازہار الریاض میں ہے۔
جوزقی کی ایک کتاب کتاب الصبح المخرج علی صحیح مسلم کا تذکرہ تذکرۃ المصنفات میں ہے، کیا عجب کہ یہ حواشی اسی پر مشتمل ہیں۔
ان کے علاوہ اس دور میں اور پانچ محدثین کے نام ملتے ہیں، ان کے حالات کے لئے دیکھئے دیباج المذہب
ابن فرحون (ص ۲۸۱) نیل الالبہاج (ص ۲۶۷) کتاب المعقنی مقریری (در اماری ص ۶۶۷، ۶۶۸) بغیۃ الوعاة
(در اماری ص ۶۶۷) اور کتاب الوافی بالوفیات صفدی (در اماری ص ۲۵۹)

علم فقہ

فرق و مذاہب کے بیان میں گزر چکا ہے، کہ قاضی اسد کے تلامذہ و حلقہ ارادت کے حنفی المذہب ہونے
کے باعث ابتداءً یہاں مذہب حنفی رائج رہا، پھر افریقہ میں مذہب مالکی کی اشاعت اور وہاں کے اہل علم کی یہاں
کثرت آمد و رفت کی وجہ سے یہاں بھی مذہب مالکی کو فروغ حاصل ہوا، نیز یہاں کے عہدہ قضا پر مالکی فقہاء کے
مسل سرفراز ہونے کے باعث بھی اس مذہب کو یہاں ترقی حاصل ہوئی، قاضی حقیلیہ ابن کی لم متونی ۲۸۹
کے حالات میں ہے کہ حقیلیہ کے عہدہ قضا پر مامور تھے، یہاں علم کی کثیر اشاعت کی اور انہی سے مذہب مالکی
کو یہاں فروغ حاصل ہوا۔

اور یہ اتفاق کی بات ہے کہ حقیلیہ کے فقہاء کے حالات میں جو کتابیں اس وقت تک دستیاب ہوئی ہیں وہ

۱۔ امام ہازری کے حالات اور ان مباحث کے لئے دیکھئے دیباج المذہب (ص ۲۶۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴) ابن خلکان ج ۲ ص ۸۷
۲۔ ۲۸۴ ج ۲ ص ۱۱۹ تذکرۃ المصنفات ج ۲ ص ۱۱۹ و ج ۲ ص ۲۱۹ طبقات الشافعیۃ الکبریٰ، سبکی ج ۱ ص ۱۲۴ کتاب المعقنی المقریری
(در اماری ص ۶۶۵) مرآۃ الجنان یا منی ج ۲ ص ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹،

ہوئے موحیدین، فلاسفہ، متوفذہ اور اصحاب اشارات کے مذہب پر روشنی ڈالی ہے، کہ امام مازری کے افکار میں امام غزالی کی تصنیفات انہی مسائل پر مشتمل ہیں، نیز انھوں نے مختلف مذاہب کے باہمی اختلافات کا تذکرہ کر کے امام غزالی کے بعض مسلک کی تردید کی ہے، علامہ سبکی نے امام مازری کے اعتراضات کا خلاصہ نقل کیا ہے، جس کی تفصیل مولانا شبلی مرحوم نے انغزالی میں درج کی ہے،

ان کی دو اور کتابیں کتاب کشف الغطاء عن لمس الخطاء اور النکتۃ القطعیۃ فی رد علی انما شویہ امام غزالی کے رد میں ہیں، مرقی صاحب نفع الطیب نے تذکرہ کیا ہے،

حقیقت یہ ہے کہ امام غزالی وہ سب سے پہلے شخص ہیں جنھوں نے فلسفہ کے خلاف علم اٹھایا، اور تردید کرنی چاہی، لیکن اس میں شبہ نہیں، کہ یہ پہلا اقدام تھا، توازن میں بے باکی نہ آسکی، علامہ ابن تیمیہ نے نقیض اول پر مباحی اور بے موعوبی سے عمارت کھڑی کی، اور کامیاب ہوئے، لیکن اس بحث کا یہ موقع نہیں یہاں صرف یہ دکھانا ہے، کہ امام مازری ہی وہ پہلے شخص ہیں جنھوں نے امام غزالی کی غلطیاں محسوس کیں اور پھر قاضی عیاض، محدث ابن صلاح، اور ابن جوزی وغیرہ نے انہی کے نقیض قدم کی پیروی کی، امام مازری کی علم کلام میں ایک اور تصنیف نظم الفرائد فی علم العقائد بھی ہے،

کتاب الصلۃ ابن بشکوال (دراماری ص ۱۷۸) اور ترتیب المدارک (دریادگاری ج ۱ ص ۳۷۹)

میں ایک دو عقلی اہل علم کے اور نام ہیں، جو علم کلام میں مشہور تھے،

علم تصوف

مقلید کے مختصر اسلامی دور میں بعض باکمال صوفیہ بھی اس کی خاک سے اٹھے، اور اپنی تصنیفات و اسوۂ عمل سے مسلمانان مقلید کی روحانی تسکین کا ذریعہ بنے، اور مسلمانوں اور اسلامی حکومت نے بھی ان بزرگوں کے مقاصد کی تکمیل میں سہولتیں ہم پہنچائیں، اور رہا تا تہذیب کر اگر قیمتی جاگیریں وقف کیں،

سلسلہ حقیقات الشافعیۃ الکبریٰ ترجمہ امام غزالی و ازہار ریاض فی اخبار عیاض دریادگاری ج ۲ ص ۴۲، ۴۳

لیکن بد قسمتی سے یہ خانقاہیں اور جاگیروں کے اوقات مفاسد کا ذریعہ بن گئے، اور ان پر نابھوں اور غوغوں کا تسلط ہو گیا، ابن حوقل نے ان خانقاہوں کے رازدروں کا پردہ چاک کیا ہے، اور نہایت سخت حملے کئے ہیں، مگر مقلید کا سنجیدہ خیال طبقہ خدع و فریب کے ان مظاہر سے متاثر نہ تھا، وہ تصوف کی حقیقی منزلت سے آگاہ تھا، اسی دور کے ایک معزز عہدہ دار نے اپنے ایک قطعہ میں تصوف پر اظہار خیال کیا ہے، وہ کہتا ہے: "تصوف صوف کے کپڑے پہننے کا نام نہیں، اور نہ تصوف شور و شغب اور رقص و طرب کو کہتے ہیں، تصوف نام ہے اخلاص و تصفیۃ قلب کا، اور علم حق، قرآن اور دین کے اتباع کا..." نیز اس عہد میں مقلید حقیقی حاملین تصوف سے بھی خالی نہ تھا، تقریباً گیارہ بارہ ایسے بزرگوں کے حالات دستیاب ہوئے، جو اپنے زہد و ورع، تقدس اور اخلاص و احسان سے مقبول نام تھے، اور شیخ سہری سقلی، شیخ ابو ہارون الاندلسی، اور شیخ جنید بغدادی رحمہم اللہ کے حلقہ ارادت سے فیضیاب ہوئے، ان میں سے پانچ بزرگوں کا زمانہ تیسری چوتھی صدی ہجری ہے، جن کے حالات معالم الایمان (ج ۳ ص ۱۸۱ تا ۱۸۳) اور ریاض النفوس (دراماری ص ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳) میں ہیں، اور چھ بزرگوں کے نام جو پانچویں چھٹی صدی میں گذرے ہیں، جذوۃ المتقین (دراماری ص ۵۷۸) کتاب المغنی مقریزی (دراماری ص ۶۶۳) معجم البلدان (ج ۵ ص ۱۳۱) الانحان المسلیہ (دریادگاری ج ۱ ص ۲۹۷) اور ریاض النفوس (دراماری ص ۱۸۸) میں آئے ہیں پہلے دور کے صوفیہ میں سے شیخ ابو القاسم البکری الصقلی نے تصوف میں اپنی تالیفات بھی یادگار چھوڑی ہیں، یہ تصوف و زہد و صلاح و تقویٰ میں یکتاے روزگار سمجھے جاتے تھے، علوم دینیہ میں بھی کامل دستگاہ رکھتے تھے، تصوف میں ان کا مسلک ہندوستان کے سرچشمہ معارف حضرت مجدد الف ثانی سے مشابہ تھا، صاحب معالم کا بیان ہے: "تصوف کی بنیاد انھوں نے کتاب و سنت اور اس خیر پر قائم کی جس پر سلف اول تھے، اور آراء و استحسان کو ترک کیا، ان کی تصنیفات میں کتاب جواہر الانفاظ و طور الانوار المعروف بہ النوار لے کتاب المساک و الممالک ابن حوقل ص ۱۸۵، خزینۃ القصر ص ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶،

صقلی ہے، اس کا ایک نسخہ لندن کے کتب خانہ میں موجود ہے، اس میں متبعین اسلام کے اوصاف ہیں
عرفان حق معرفت دین، معرفت دشمنان دین اور معرفت دنیا و اہل دنیا، کمال تصوف قرار دیا گیا
دوسری کتاب صغۃ الاولیاء و مراتب احوال الاصفیاء ہے، اور تیسری کتاب کرامات الاولیاء المتبعین
من الصحابة و التابعین من متبعہم باحسان ہے، ان میں سے اول الذکر میں اولیاء و صوفیہ کے حالات و تراجم ہیں
اور دوسری میں فقہاء کی جماعت کو خطاب کر کے کرامات اولیاء کے ممکن الوقوع ہونے کے دلائل بھیجے گئے ہیں

علم تاریخ

علم تاریخ میں صقلی اہل علم کی صرف چند کتابیں معلوم ہیں،

تاریخ ممالک میں اولاً ابن القطاع صقلی، اور ابوعلی حسن بن یحییٰ کی تاریخیں ہیں، اور دونوں

تاریخ عقیدہ کے نام سے موسوم ہیں، ابوعلی کی تاریخ کا تذکرہ یا قوت (۶۲۶ھ) اور قرظونی (۸۲ھ) نے کیا ہے، اور موخر الذکر کی کتاب کے ایک نسخہ کا پتہ حسن بن عبد الوہاب (جامع تیونس) کے پاس چلا ہے،
تیسری کتاب ابن احمد بن صقلی متوفی ۵۲ھ کی تاریخ جزیرۃ انحصار ہے جو اندلس کے کسی عہد کی تاریخ
پر مشتمل ہے، حاجی خلیفہ نے تذکرہ کیا ہے، اور ابن رشتہ قیروانی کی تاریخ القیروان بھی لائق ذکر ہے، کہ
وہ سلیبی میں تالیف پائی، جیسا کہ میں اپنے ایک مقالہ میں تفصیل دکھا چکا ہوں،

سیرت و طبقات میں ابن ظفر صقلی کی چند کتابیں ہیں جن میں ایک کتاب خیر البشر خیر البشر
(حاجی خلیفہ نے خبر البشر لکھا ہے) ہے جس میں آنحضرت صلعم کے متعلق صحیفہ سماوی کی پیشین گوئیاں درج ہیں
اس کا تذکرہ ابن خفصہ نے اپنے ضمیمہ سلوان المطالع اور حاجی خلیفہ نے کشف الظنون میں کیا ہے، اس کے
چند نسخے کتب خانہ پیرس، کتب خانہ عارف حکمت بک مدینہ منورہ میں (جس کا تذکرہ معارف کے مقالہ

لے معالم الاہان ج ۳ ص ۸۰ تا ۸۳) و آقباس کتاب جواہر الالفاظ دراماری ص ۸۰ ۱۶۹۹

لے معارف ج ۲ ص ۲۲۰ تا ۲۳۱

حجاز کے کتب خانے میں آیا ہے، اور کتب خانہ خدیوہ مصر میں ہیں، اور ۸۲۳ھ میں مصر سے شائع بھی
ہو چکی ہے، (اکتفاء القنوع بما ہو المطبوع) دوسری کتاب اعلام النبوة ہے (کشف الظنون) اور تیسری
کتاب انبار نجیہ، الانبا ہے، جو طبقات میں ہے، اس کے دو نسخے پیرس، اور کتب خانہ عارف حکمت میں
ہیں، اور اس کا مختصر برتن اور گونٹا کے کتب خانوں میں ہے، مصر سے چھپ بھی چکی ہے، طبقات
میں شیخ ابو بکر عتیق سمطاری متوفی ۶۲ھ کی دو کتابیں اخبار العلماء اور اخبار الصالحین ہیں، موخر الذکر
کو یاقوت نے دس مجلدات میں بتایا ہے،

تذکرہ شعراء میں ابن القطاع صقلی متوفی ۵۱۵ھ کی دو کتابیں ہیں جن میں ایک الدرۃ النخیرہ

فی المختار من شعراء الجزیرہ ہے، جو جزیرہ صقلیہ کے شعراء کے ذکر میں ہے، اس میں ۷۰ شعراء صقلیہ کے حالات
اور تقریباً ان کے ۲۰ ہزار اشعار تھے، عماد الدین اصفہانی نے اپنی خزینۃ القصود جریۃ العصر میں اور ابن سید
نے کتاب المغرب کے ایک ٹکڑے الحسان المسلیہ فی علی جزیرۃ صقلیہ میں اقتباسات درج کئے ہیں، جو برٹش
میوزیم اور پیرس کے کتب خانوں میں ہیں، اور اب اس کے ایک اختصار المتخل من الدرۃ النخیرہ لاسنح بن
اغلب کا پتہ کتب خانہ تیموریہ میں چلا ہے، اور دوسری کتاب طح الملح ہے، جس میں اسی طرح پر شعراء اندلس
کے حالات ہیں، کشف الظنون اور ابن القطاع کے سوانح میں تذکرہ آیا ہے، اور تذکرہ شعراء داود ابی بکر
اور کتاب ابن بشرون صقلی کی المختار فی النظم والنثر لافاضل اہل العصر ہے، جس میں اپنے ہم عصر شعراء وادباء
کے حالات و نمونہ کلام درج کیے ہیں، حاجی خلیفہ نے تذکرہ کیا ہے، اور ابن خلکان اور عماد الدین کے ماض
میں ہے،

(باقی)

لے بحم البلدان ج ۵ ص ۱۳۱

تاریخ صقلیہ جلد اول، سلسلی کے اسلامی دور کے مفصل سیاسی حالات، اس میں ملاحظہ کیجئے،

مقامت ۵۵۰ صفحہ، قیمت: - للہم از سید ریاست علی ندوی،

”منہجہ“

تعلق نامہ

اور

اس کے نقاد

از جناب محمد باقر نسیم رضوانی ایم لے، ریسرچ اسٹنٹ شعبہ تاریخ پنجاب یونیورسٹی،
 "مثنوی" تعلق نامہ مجلس مخطوطات فارسی، حیدرآباد (دکن) کی طرف سے شائع ہوئی تھی یہ مثنوی
 مولوی رشید احمد مرحوم نے کتب خانہ حبیب گنج کے ایک قلمی نسخہ سے نقل کی تھی، مرحوم نے اس پر
 ایک مآتم مقدمہ بھی تحریر کیا تھا، جو ان کی بے وقت موت سے مکمل نہ ہو سکا، بعد میں یہ مثنوی
 سید ہاشمی فرید آبادی نے ایک دیباچہ اور خلاصہ مثنوی کے اضافہ کے ساتھ شائع کی ہے، دیباچہ اور
 مقدمہ پر ایک تنقیدی مضمون سید مقبول احمد صمدانی نے ہندوستانی اکیڈمی کے ماہی رسالہ میں
 شائع کیا، جس میں انھوں نے فاضل مرتب کے افادہ کردہ نتائج سے اختلاف ارا کا اظہار کیا، پھر
 مجلہ شاہکار میں اس مضمون کے سلسلہ کی چند قسطیں شائع ہوئی ہیں، میرا مضمون انہی مطبوعہ
 تنقیدوں سے متعلق ہے۔

"ن ر"

تعلق نامہ کے متعلق چشمہ شہادت | سید مقبول احمد صمدانی مجلہ شاہکار (جلد ۱ - نمبر ۱) میں تحریر فرماتے ہیں:-
 "تواتر روایات اگر کوئی چیز اور ماننے کے قابل بات ہے، تو اس کی گواہی زیادہ زبانی کمتر
 قلمی موجود ہے، مگر چشم دید ایک بھی نہیں، کہ امیر خسرو دہلوی کی تصنیفات میں سے ایک تعلق نامہ
 بھی تھا۔"

لے معارف :- یہ مقدمہ مثنوی کی اشاعت سے پہلے معارف بابہ ۱۱، ص ۱۹۳ میں شائع ہو چکا ہے، ۱۵ اشاعت جولائی ۱۹۳۲ء
 جلد نمبر ۱ - ۲ - ۳

یہ سمجھ میں نہیں آ سکا، کہ چشم دید گواہی سے سید مقبول احمد صاحب کی مراد کیا ہے، اگر ان کی یہ مراد ہے
 کہ کسی تذکرہ نگار نے یہ نہیں لکھا، کہ اس نے امیر خسرو دہلوی کو تعلق نامہ لکھتے ہوئے دیکھا ہے، تو یہ شہادت
 شاید کسی تصنیف کے متعلق بھی نہ مل سکی، لیکن اگر آپ ذرا نظر اٹھا کر دیکھیں تو مختلف تذکروں میں تعلق
 نامہ اور امیر خسرو دہلوی کی تصنیف تعلق نامہ کا ذکر نظر آئے گا، چنانچہ آپ خود بھی اپنے مضامین میں منتخب التوا
 (بدایونی)، کشف الظنون (حاجی خلیفہ)، گلشن ابراہیمی (فرشتہ)، خزانہ عامرہ (آزاد بلگرامی) اور یہ بیضا،
 (آزاد بلگرامی) میں اس کا ذکر موجود ہونا تسلیم کر چکے ہیں، یہی نہیں، بلکہ آپ کو یہ بھی یقین ہے کہ برطانوی
 عجائب خانہ میں سرسہری ایلپیٹ کے کاغذات کے ساتھ ملک الشعراء فیضی کا جو رقعہ بنام راجہ علیخان فاروقی
 والی خاندیس محفوظ ہے، وہ بھی جعلی نہیں، اس رقعہ میں فیضی نے والی خاندیس سے اس تہ عا کی جو کہ
 از کتاب تعلق نامہ کہ از انقاس مقدسہ امیر خسرو دست، چند ورق از اول و چند سے از آخر ورقہ
 التفات فرمودہ و در جزو از اول و ہمیں قدر از آخر یہ یکے از خدمتگاراں امر فرمایند کہ بہر خطہ سود
 نمودہ بھیت بندہ مصحوب عاملان عریضہ فرستند۔"

اس سے صاف ظاہر ہے، کہ فیضی کے پاس تعلق نامہ کا کوئی نہ کوئی نسخہ ضرور موجود تھا جس کی تکمیل کی خواہش
 سے وہ گم شدہ صفحات کی نقل طلب کر رہا تھا، اور رقعہ کی عبارت سے یہ بھی ظاہر ہے، کہ والی خاندیس کے پاس تعلق
 کا نسخہ موجود تھا، اور جس کا فیضی کو علم تھا ایسے فیضی نے یقینی طور پر یہ درخواست کی ورنہ اس استدعا میں اس شرط
 کا ضرور بیان ہوتا، کہ اگر والی خاندیس کے کتب خانہ میں یہ نسخہ ہو، تو اسے مطلوبہ صفحات کی نقل ارسال کی جائے مضمون
 کا یہ گمان کہ

"فیضی نے دوران قیام احمد نگر میں راجہ کے کتب خانہ کو دیکھا ہوگا، اس کی وسعت اور مالک کی علمی و
 ادبی درازدستیوں کا ذہن میں اندازہ ہوگا، تعلق نامہ کے وہاں موجود ہونے کی امید پیدا ہوئی ہوگی۔"

لے دیباچہ مثنوی تعلق نامہ، صفحہ ۵، ۱۵ شاہکار جلد نمبر ۱، جلد ۳۳

کسی طرح بھی صحیح نہیں ہو سکتا، رہا آپ کا یہ اعتراض کہ فیضی کے رقعہ سے یہ کسی طرح ظاہر نہیں ہوتا کہ شاہی کتب خانہ میں تعلق نامہ کا کوئی نسخہ موجود تھا اور اس نے اسے مکمل کرنے کی غرض سے یہ رقعہ اکبر کے حکم سے لکھا تھا، تو یہ صحیح سمجھا جاسکتا ہے، بہر حال یہ ایک حقیقت ہے کہ فیضی کے پاس تعلق نامہ کا کوئی نسخہ ضرور موجود تھا، اور اس نے اسے اپنی لکھنؤ فرشتہ اور تعلق نامہ مجہد قائم فرشتہ استر آبادی لکھتا ہے:-

”امیر خسرو کہ در عہد پادشاہ علاؤ الدین ہزار تک می یافت در زمان پادشاہ غیاث الدین از مرصعات بے فراغت داشت و تعلق نامہ کہ نسخہ آن کیا ب است بنام نامی ادو نشہ،“

پھر ایک دوسری جگہ پر لکھتا ہے:-

”امیر خسروی فرمایہ ایات:-

نشاہ پادشہ راست بودن	نہ در عشق و ہوس پیوست بودن
بودشہ پاسبان خلق پیوست	خطا باشد کہ باشد پاسبان مست
شباں چوں شد خراب از بادہ ناب	رمد در معدہ گر گان کند خواب
در آئینہ کہ رسم ملک داری است	نہایت کار با در ہوشیاری است

مولوی رشید احمد مرحوم نے ان اشعار کو تعلق نامہ کے وجود کے متعلق خارجی شہادت کے طور پر لکھا کیا ہے، کیونکہ یہ شعر تعلق نامہ کے دستیاب شدہ نسخہ میں موجود ہیں، سید ہاشمی صاحب نے ان کی تائید فرماتے ہوئے یہ بھی لکھا ہے، کہ چونکہ تاریخ فرشتہ (کم از کم اس کے ابتدائی مقالے) ۱۵۱۵ء میں تالیف ہوئی تھی، اس لئے وہ تعلق نامہ جس سے فرشتہ نے ۱۵۱۵ء میں چار شعر نقل کئے تھے، حیاتی کاشی کا لکھا ہوا کلام نہیں ہو سکتا، کیونکہ حیاتی نے تعلق نامہ میں جو کچھ لکھا، وہ فرشتہ سے چار سال بعد ۱۵۱۹ء کی تحریر ہے،

۱۵ تاریخ فرشتہ جلد اول مقالہ دوم صفحہ ۱۳۲ ۱۵ تاریخ فرشتہ مطبوعہ نو لکھنؤ جلد اول صفحہ ۸۶ ۱۵ مطبوعہ شہنوی تعلق نامہ

۱۵ ملاحظہ ہو مطبوعہ شہنوی تعلق نامہ شعر ۲۸۲ تا ۲۸۶ ص ۱۶ متن شہنوی

سید مقبول احمد صاحب لکھتے ہیں،

”اگر یہ شعر خسروی کے ہیں، تو یہ بھی بالکل ممکن ہے کہ ان کی کسی اور تصنیف کے ہوں، جو ہماری یاد اور نظر سے دور ہے، جن کو مورخ نے اس وقت زبان زد عام پایا ہو یا اپنے حافظے سے لکھ دیا ہو“

یہ سمجھ میں نہیں آیا کہ جب آپ کو فرشتہ کی سند سے تسلیم ہے، کہ یہ شعر خسرو دہلوی ہی کے ہیں، اور جب آپ کو یہ شعر تعلق نامہ میں بھی دکھائے جاتے ہیں، تو پھر آپ کس طرز استدلال سے یہ کہنا چاہتے ہیں، کہ یہ شعر خسرو کی کسی اور تصنیف کے ہونگے، حالانکہ دونوں شہادتیں اس امر کو کافی طور پر واضح کرتی ہیں، کہ یہ شعر تعلق نامہ کا ہی ایک حصہ ہیں، پھر سید صاحب آگے چل کر فرماتے ہیں:-

”معلوم نہیں کہ موصوف (سید ہاشمی) کی تحریر کس تحقیق پر مبنی ہے، اور سال مذکور (۱۵۱۵ء) کا پتہ

کہاں سے چلا ہے، ۱۵۱۵ء عیسوی میں ۱۶۰۶ء کے مطابق ہوتا ہے، اس وقت تک جہانگیر کی تخت نشینی

کو ایک برس گزرا ہوگا، اس لئے یہ تحریر اس حد تک تو صحیح مانی جاسکتی ہے، کہ وہ جہانگیر کے عہد کی بالکل

ابتدائی رہی تاریخ، وہ ۱۵۱۵ء میں نہیں، بلکہ ۱۵۲۳ء (۱۶۱۴ء) میں ابراہیم عادل شاہ نانی کی فرما

سے بجا پور میں مرتب ہوئی تھی، نامور مستشرق موہل (M. J. MOHL) کا خیال ہے کہ فرشتہ

نے اپنی کتاب کی تکمیل و نظر ثانی کم از کم ۱۵۳۱ء (۱۶۲۳ء) تک جاری رکھی تھی، اس تاریخ کے

پہلے دونوں مقالوں کا، جن میں سلاطین دہلی کا اکبر کے عہد کے اہتمام تک کا بیان ہے، کرنل ڈاؤ

COLONEL DOW کا ترجمہ انگریزی (مطبوعہ ۱۶۷۸ء) موجود ہے، جنرل برگس (GENERAL

BRIGGS) نے بھی پوری کتاب کا چار جلدوں میں ۱۸۲۹ء میں ترجمہ کیا تھا، تعجب ہے کہ سید صاحب

نے ان کی تمہیدات و تحقیقات کی طرف بھی توجہ نہیں فرمائی، جو کچھ ہو یہ سمجھا ان اس معاملہ میں

پڑتا، کہ یہ تاریخ جہانگیر کے انکشاف و مطالعہ تعلق نامہ سے چار سال پہلے تالیف ہو چکی تھی، بنا بریں

۱۵ شاہکار جلد اول، نمبر ۱، صفحہ ۳۴ ۱۵ ایضاً

یہ چاروں نقل کردہ اشعار جاتی کا لکھا ہوا کلام نہیں ہو سکتے،

سید صاحب: یہ تاریخ اس واقعہ سے توجہ سال اور نہ کم از کم چار برس بعد مکمل ہوئی ہے،

سید ہاشمی صاحب کو گلشن ابراہیمی (تاریخ فرشتہ) کی تاریخ تالیف کا پتہ کہاں سے چلا ہے، اسے بھی فرشتہ کے قلم سے لکھا ہوا ملاحظہ فرمائیے،

”پس درج آورده کتب ہند ساعی گشتم و از اطراف دکنات مالک بسیاری از نفع بدست آوردم و چون

از این میان نذر کہ جامع حالات تمامی پادشاہان ہندوستان باشد بنظر آید ذرہ حقیر دریا مگر تاریخ

نظام الدین احمد بخشی و انہم از تحقیقات و معلومات بسیار کہ علم فقیر بیاں اعلاہ داشت خالی و متی بود

ہر آئینہ ذوق تالیف و شوق تصنیف بیش از پیش شدہ در مطالعہ کتب متقدمین باقی الغایہ کوشیدہ

و علامہ اُن کوزرا کہ مانند لالی منثورہ متفرق بود بہ ترتیب خاص در یک سلک کشیدہ برسم یادگاری

دریں اسرار کہ موسم بگلشن ابراہیمیت درج نمودہ دیباچہ اُن مجموعہ را کہ از اقلیم تحقیق آمدہ بود و طبعی

تصدیق بردوش گرفتہ در سنہ خمس و عشر و الف بنام نامی پادشاہ عدالت پناہ معارف سپاہ گوہر

معین شامشاہی فرغ خانہ جہاں پناہی انتخاب دیوان قضا و قدر مقدمہ جنود فتح و ظفر موشح

و مزین ساختہ تحفہ مجلس بہایوں گرد آید“

یہی نہیں، بلکہ فرشتہ کتاب کے آخری سے پہلے مقالہ میں لکھا ہے :-

”آزاد ملگرامی اور حیات کا شہی کا جانیگر نامہ است ملیباریاں از کشتہ شدن شاہ بیاری

ترسندہ . . . . .“

یہ فرشتہ کے اپنے بیانات گلشن ابراہیمی کی تاریخ تالیف کے متعلق ہیں جن سے واضح طور پر ثابت ہوتا

ہے کہ تاریخ فرشتہ کم از کم اس کے ابتدائی مقالے (فرورد ۱۱۵۵ھ) میں تالیف ہو چکی تھی، باقی رہا مہل کا یہ خیال

۱۱۵۵ھ تاریخ فرشتہ مطبوعہ نوکلشور (۱۱۵۵ھ) جلد اول صفحہ ۱۱۵، ایضاً جلد دوم صفحہ ۲۶۹،

کہ فرشتہ نے ۱۱۵۵ھ تک کتاب کی تکمیل و نظر ثانی جاری رکھی تھی، تو یہ فقط خیال ہی خیال ہے، حقیقت سے اس کو

دور کا بھی واسطہ نہیں، کیونکہ مہل نے یہ نتیجہ اخذ کرنے کی وجہ بیان نہیں کی، اور دواؤ (DOW) اور برگز

(BRIGGS) کا ترجمہ تو اتنا ناقص ہے، کہ اس سے بہتر کوئی انگریزی خواں مبتدی فارسی داں بھی کر سکتا تھا

برگز کی علمیت اسی ایک واقعہ سے ظاہر ہو جائے گی، کہ اس نے سلطان محمود کی موت کا باعث (STONE)

(پتھری) قرار دیا ہے، اور اس نے یہ ترجمہ فرشتہ کے بتائے ہوئے مرض ”سورہ القینہ“ کا کیا ہے، حالانکہ سورہ ”القینہ“

کا صحیح ترجمہ HECTIC FEVER (تب استخوانی) ہے، اور اس فاضل مشرق کی تحقیق کا یہ عالم ہے، کہ گلشن ابراہیمی

کا ترجمہ کرتے ہوئے اس کی تاریخ تکمیل ۱۱۵۵ھ لکھی ہے، اور اپنے ہی ایڈٹ کئے ہوئے نسخہ میں اسے ۱۱۵۵ھ

لکھا ہے، اب دیکھیے کہ ایک دوسرا مشرق ریو (RIEU) تاریخ فرشتہ کے مخطوطات کا مطالعہ کرنے کے بعد کیا لکھتا

”وہ (فرشتہ) اپنے مقدمہ میں لکھا ہے، کہ وہ ۱۱۹۹ھ میں احمد نگر سے دربار بیجا پور میں واپس

ہوا، جہاں سے اُسے بعد میں ابراہیم عادل شاہ (عمر حکومت ۱۱۹۹ھ تا ۱۲۰۵ھ) نے یہ تاریخ مرتب

کرنے کے لئے بلا بھیجا، اور یہ تاریخ اس نے بادشاہ کے حضور میں ۱۱۵۵ھ میں پیش کی“

لیکن اگر یہ تسلیم کر لیا جائے، کہ گلشن ابراہیمی (تاریخ فرشتہ) کی تاریخ تالیف ۱۱۵۵ھ ہی ہے تو اس سے

یہ نتیجہ ضرور نکلتا ہے، کہ حیاتی کاشی کے ۱۱۹۹ھ میں لکھے ہوئے شعر فرشتہ ۱۱۵۵ھ میں اپنی تاریخ میں نقل نہیں کر سکتا

بلکہ یہ شعر خسرو دہلوی کے ہی ہیں، اور چونکہ اب یہ شعر دستیاب شدہ تعلق نامہ میں موجود ہیں، اسلئے یہ تعلق نامہ

بھی امیر خسرو دہلوی کی تصنیف ہے،

آزاد ملگرامی اور حیات کا شہی کا جانیگر نامہ | آزاد ملگرامی نے خزانہ عامرہ میں حیاتی کاشی کے سوانح حیات درج فرماتے

۱۱۵۵ھ تاریخ فرشتہ کا برگز کا ترجمہ جلد اول صفحہ ۸۳ تا تاریخ فرشتہ مہل، ایڈیشن از برگز جلد اول صفحہ ۱۶۰،

۱۱۵۵ھ تاریخ فرشتہ کا ترجمہ از برگز صفحہ (xiviii)

۱۱۵۵ھ برطانوی عجائب خانہ کی فرست مخطوطات فارسی از ریو صفحہ ۲۲۵،

ہوئے لکھا ہے :-

در سنہ تسع و عشر و الف مثنوی امیر خسرو سی بہ تعلق نامہ پسند خاطر بادشاہ اقتاد، یک بحث آن کتاب مفقود بود، شرعاً ملازم رکاب بہ نظم آن بحث مامور شدند، ہر کدام سرمایہ فکر خود تحفہ بھل باوٹیا ساخت، ازاں جملہ نظم جاتی نہایت مقبول اقتاد، حکم شد تا بجلد وے آن جاتی را بر سر رخ و سفید سنجیدند، شش خریطہ در پہلہ اقتاد ہر یک خریطہ شش بر ہزار اشرفی دروپیہ، و سید لے گیلانی در تاریخ ایں واقعہ گوید :

چون جاتی را بر سنجید شاہنشاہ عصر
بادشاہ عدل گستر شاہ گردوں اقتدار
شاہ نور الدین جہانگیر ابن اکبر بادشاہ
آفتاب ہفت کشور سایہ پروردگار
بہر تار بخش بروے کف میزان چرخ
شاعر سنجیدہ شاہی رقم زرد زگار
سید مقبول احمد صاحب نے آزاد کے تذکرہ میں بیان کیا ہے کہ اس میں کاشی کی نقل کی ہے،
و جاتی کاشی در ابتدا ستائی می کرد بنا بریں ہیں تخلص داشت، آخر بہ ہند آمدہ درد کن بسری پڑ
جہانگیر بادشاہ اور ایا فرمودہ، حسب الامثال بہ درگاہ رسیدہ بہ مزید عنایت مخصوص گردیدہ
در سنہ تسع و عشر و الف مثنوی امیر خسرو سی بہ تعلق نامہ پسند خاطر شاہی اقتاد، یک بحث آن
کتاب مفقود بود، شرعاً ملازم رکاب بہ نظم آن مامور گشتند، و حسب الامر لائی آبدار از عیان انکا
بر آوردہ از نظر انور گردانیدند، ازاں جملہ مثنوی جاتی بہ غایت مقبول شاہی اقتاد و در صلہ آن
شاہی را بر سر رخ و سفید سنجیدند، شش خریطہ در پہلہ اقتاد ہر یک خریطہ شش بر ہزار اشرفی دروپیہ
پھر ان دونوں عبارات سے یہ نتیجہ اخذ کیا ہے کہ جاتی کاشی نے مکمل تعلق نامہ جہانگیر کی فرمائش سے
نظم کیا تھا، اور اس کا نام جہانگیر نامہ جاتی ہی ہے، یہ نتیجہ اخذ کرنے کی یہ بیان کی گئی ہے کہ اگر جاتی کاشی

لے خزانہ عامہ مطبوعہ نوکلشور صفحہ ۱۹۱، لے شاہکار جلد ۱، نمبر ۳، صفحہ ۳۰،

امیر خسرو کے تعلق نامہ کو مکمل کرتا، تو یہ لازم تھا کہ آزاد بلگرامی، تذکرہ میں بیان میں مثنوی جاتی نہ لکھتے، بلکہ یہ چونکہ جاتی لکھتے، لیکن فاضل نقاد نے اس استدلال کے دوران میں خزانہ عامہ کی عبارت کو بالکل نظر انداز کر دیا ہے جہاں واضح طور پر یہ درج ہے کہ شرعاً ملازم رکاب بہ نظم آن بحث مامور گشتند، یہ بیان میں بھی عبارت تقریباً وہی ہے، صرف اس فقرہ میں سے بحث کا لفظ حذف کر دیا گیا ہے، اسی لئے "مثنوی جاتی" یا نظم جاتی سے مراد صرف یہی مفقود بحث ہے، جو جاتی نے نظم کیا تھا، اس سے مثنوی جہانگیر نامہ مطلب لینا کسی طرح بھی درست نہیں ہو سکتا، جاتی نے صرف تعلق نامہ کے ابتدائی اور آخری شعر نظم کئے تھے، جنہیں سے ابتدائی شعر دست برد زمانہ سے محفوظ رہ گئے، اور خاتمہ بار دیگر ناپید ہو گیا،

پھر جاتی کاشی کی سنہ ۱۱۰۹ء میں لکھی ہوئی نظم کے اشعار اس سے پہلے کی لکھی ہوئی تاریخ فرشتہ (مؤلفہ ۱۱۰۹ء) اور فرہنگ جہانگیری (مؤلفہ ۱۱۰۹ء) میں کیے آگئے، فرشتہ اور عضد الدولہ انجو مولف فرہنگ جہانگیری واضح طور پر تعلق نامہ کے اشعار کو امیر خسرو کے نام سے نقل کرتے ہیں،

سید مقبول احمد صاحب کو مطبوعہ تعلق نامہ کی زبان پر یہ اعراض ہے کہ اس میں نہ اس کی تحریر کی خصوصیات اور برجستگیاں پائی جاتی ہیں، نہ صنائع و بدائع اور استعارات کی وہ فراوانی یا آمد ہے، یہ ایک نووارد ایرانی کی سیدھی سادھی زبان ہے، جس نے خسرو کی چاک دامانی کی رفوگری نہیں کی ہے، نہ ان کے خرقہ پارہ میں بدھا جوڑ لگائے ہیں، بلکہ جہانگیر کی خاطر سے اپنے شیریں و پرکیت لہجے میں قطب الدین مبارک شاہ کے سوانح سے

لے فرہنگ جہانگیری کی تالیف اکبر کے عہد شہزادہ میں شروع ہوئی، اور سنہ ۱۱۰۹ء میں تکمیل کو پہنچی، چنانچہ لے فرہنگ نور الدین جہانگیر سال تکمیل کی تاریخ ہے، تاریخ فرشتہ کے شعر نقل کئے جا چکے ہیں، فرہنگ جہانگیری کے دو شعر درج کئے جاتے ہیں، جو مطبوعہ تعلق نامہ میں موجود ہیں، لے چوزخم از تیر بے تدبیر چرخ است، نہ مکر تیر چرخ از تیر چرخ است، (فرہنگ جہانگیری

صفحہ ۳۲۸، تعلق نامہ شعر ۶۱۲) ۵ ولایت دارم دگر خستہ نہ بد سپاہے نیز چوں باد بزانہ، (فرہنگ جہانگیری

صفحہ ۳۲۸، تعلق نامہ شعر (۱۱۰۹) لے شاہکار جلد اول، نمبر ۳، صفحہ ۳۳،

خاندانِ علانی کے قتل کی درد انگیز سرگزشت، عذار و محسن کش خسرو خاں کی بیرحمی و شتمکاری، غازی خاں تعلق کی انتقام گیری اور فتوحات کو نظم کر دیا ہے، وہ نوادرِ دولایتی بقول صاحبِ طبقات شاہجہانی ازادہ علمی ما بود، سادہ بیانی اور شیریں بیانی کے سوا تکلفات شاعرانہ اور نازک خیالیاں کہاں سے لاتا،

مولوی رشید احمد مرحوم اور سید ہاشمی خریز آبادی نے خود بھی اس کا اقرار کیا ہے، کہ امیر خسرو کی اس نظم اور دیگر منظومات میں بدیہی فرق ہے، نازک خیالیوں اور صنائع و بدائع کی کمی پائی جاتی ہے، لیکن اس سے یہ نتیجہ نکالنا کہ نوادرِ دولایتی (جیاتی کاشی) چونکہ مادہ علمی سے عاری تھا، تو اس سے بہتر کچھ لکھ ہی نہ سکتا تھا، اسلئے یہ اسی کی تصنیف ہے، کسی طرح بھی صحیح نہیں، فاضل نقاد کو مثنوی کی زبان کی بحث کے سلسلہ میں مولوی رشید احمد کے دلائل پر بھی غور کرنا تھا، مرحوم نے سرسری جستجو سے تعلق نامہ میں وہ الفاظ بھی تلاش کئے تھے جو حضرت امیر خسرو کی متعدد تصانیف میں ملتے ہیں، اور جو خسرو کے زمانے میں ہی رائج تھے، مثلاً
بتاخ بجائے گسرخ اور بتاخنی بجائے گسرخ، شکال بجائے شغال، آگوش بجائے آغوش،
بیرانہ بجائے ویرانہ، مشیں بجائے نشیں اور شینید بجائے نشیندہ اور شانند بجائے شانندہ، اسوا
جئی، کار بان،

آپ ہی کئے، کہ نوادرِ دولایتی کے زمانے میں یہ الفاظ کہاں رائج تھے، اور اگر رائج نہ تھے، تو پھر نوادر نے اتنی جلدی یہ الفاظ کہاں سے سیکھ لئے، جو انہیں تعلق نامہ میں درج کیا ہے، ظاہر ہے، کہ یہ الفاظ نہ جیاتی کاشی نے لکھے تھے، اور نہ مطبوعہ تعلق نامہ اس کی تصنیف ہے،

تعلق نامہ کی تاریخی حیثیت | سید ہاشمی صاحب نے تعلق نامہ کی تاریخی اہمیت بیان کرتے ہوئے لکھا ہے، کہ
مبارک شاہ کے قتل کی تاریخ | اس مثنوی سے بہت سے تاریخی واقعات کی تفصیل بہم پہنچی ہیں، اور کئی ایک مثنوی
کے غلط بیانات کی تصحیح ہوتی ہے، اس سلسلہ میں آپ نے قطب الدین مبارک شاہ کے قتل کی تاریخ جاوہری

لے مقدمہ نامہ تعلق نامہ صفحہ ۸۹

۱۷۲۰ء کی چاند رات ذیل کے اشعار سے منبج کی ہے،

چو تاریخ عرب شد مقصد و بیت   نبات قطب شد کم جانب زیست
جماد دومیں را شد پدیدار   ہلال تیرہ و تاریک دیدار
شد آں مہ بر ہمہ گیمہاں مبارک   مگر بطالعِ سلطان مبارک
اور پھر غازی ملک تعلق کی تخت نشینی کی تاریخ پہلی شعبان ۷۲۰ھ ذیل کے شعر سے اخذ کی ہے،
چو صبحِ غسرہ شعبان فرخ   نمود از تخت گاہ آسمان رخ

سید مقبول احمد صاحب اس پر معترض ہیں، کہ قطب الدین مبارک شاہ کا قتل ۷۲۰ھ میں نہیں ہوا، اور نہ ہی غازی ملک تعلق ۷۲۰ھ میں تخت نشین ہوا، بلکہ خسرو خاں (وزیر مبارک شاہ) نے مبارک شاہ کو ۷ ربيع الاول ۷۲۱ھ مطابق ۱۷ اپریل ۱۳۲۱ء کو قتل کیا تھا، اور پانچ ماہ بعد خود بھی غازی ملک تعلق کے ہاتھ سے مارا گیا، اسی سلسلہ میں آپ نے سب سے بڑی سند بیگانہ تاریخ داں بیل (BEALE) کی پیش کی ہے، جو آپ کی بتائی ہوئی تاریخ کی تائید اور نیل یا گریفل ڈکٹری میں کرتا ہے، اس کے علاوہ آپ نے فرشتہ کا حوالہ دے کر یہ لکھ دیا ہے، کہ فرشتہ اور تمام قابلِ استناد متداول تاریخوں میں یہی تحریر ہے، کہ مبارک

کا قفسیہ شبِ نجم ربيع الاول ۷۲۱ھ احدى و عشرين کو ہوا تھا، حالانکہ حقیقت یہ ہے کہ فرشتہ کے سوا کسی متداول تاریخ میں بھی مبارک شاہ کے قتل کا ۷۲۱ھ درج نہیں، اور غالباً آپ کے بیگانہ تاریخ داں بیل (B) نے بھی وہیں سے یہ لیا ہے، اور نہ برنی نے تاریخ فیروز شاہی میں صاف طور پر لکھا ہے۔

”چنین می گوید بندہ امیدوار بر رحمت پروردگار ضیاء برنی چون در سنہ عشرين و سبعایہ سلطان

غیاث الدین تعلق شاہ انار اللہ برہانہ در کو شک سیری بر سر سلطنت جلوس فرمود،

لے دیباچہ تعلق نامہ صفحہ ۱۱۹، ۱۲۰ ایضاً ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، تاریخ فیروز شاہی، ہکلتہ

ایڈیشن (۱۸۶۲)، صفحہ ۲۲۵،

سجان رائے نے خلاصۃ التواریخ میں بھی یہی تاریخ درج کی ہے، ملاحظہ ہو،

"انقصہ درخشہ سلطان (غیاث الدین تغلق) برسریر سلطانی جلوس نمودہ تاج خسروی بر سر نهادن سکہ و خطبہ بنام خود نمودہ"

ایک دوسرا "بیگانہ تاریخ داں" لین پول (LANEPOOLE) بھی غیاث الدین اور خسرو خاں کی تخت نشینی ۷۲۰ھ میں قرار دیتا ہے،

اب آپ کی توجہ سکوں کی طرف مبذول کرائی جاتی ہے،

اگر آپ ہندوستانی عجائب خانہ کے سکوں کی فہرست، حصہ اول مطبوعہ ۱۸۹۴ء (سلسلہ سلاطین دہلی) کا مطالعہ کریں، تو آپ کو معلوم ہوگا، کہ وہاں قطب الدین مبارک شاہ کا عہد حکومت ۷۱۶ھ سے ۷۲۰ھ قرار دیا گیا ہے، کیونکہ مبارک شاہ کے سونے، چاندی اور تانبے کے جو سکے دستیاب ہوئے ہیں، وہ ۷۱۶ھ سے ۷۲۰ھ کے عرصہ میں مسکوک ہوئے ہیں،

علی ہذا القیاس سکوں کی فہرست، حصہ دوم مطبوعہ ۱۸۹۴ء (مسلمانوں کے مختلف سکے) کو دیکھنے سے معلوم ہوگا، کہ مبارک شاہ کے تمام سکے ۷۱۶ھ اور ۷۱۹ھ کے درمیان بنائے گئے تھے،

اسی طرح عجائب خانہ کلکتہ کی فہرست مسکوکات، جلد دوم مرتبہ ایچ، ان، رائٹ میں مبارک شاہ کے جن سکوں کی فہرست دی گئی ہے، وہ سب ۷۱۶ھ سے ۷۲۰ھ تک بنائے گئے ہیں، مبارک شاہ کا کوئی

۱۔ خلاصۃ التواریخ مطبوعہ دہلی ۱۹۱۵ء صفحہ ۲۳۶ سید مقبول احمد صاحب نے "پنجاب میں اردو" پر بھی اس سلسلہ میں لکھا ہے، کہ اس میں غازی ملک کی تخت نشینی کا سال ۷۱۶ھ ہی، لیکن پنجاب میں اردو زبان کی ایک چھپ چھپ تاریخ ہے اس سے سلطنت کی سیاسی واقعات میں استناد صحیح نہیں، انھوں نے بھی غازی ملک کی تخت نشینی کی تاریخ تاریخ فیروز شاہی، یا کلکتہ ہند سے نقل کر دی ہوگی، انکا اہل موضوع سیاسی حالات بیان کرنا تھا کہ اسکی تحقیق کی طرف رجوع کرتے، ملاحظہ ہو

MOHAMMAD AND DYNASTIES صفحہ ۳۰۰ تا ۳۰۹ ۷۱۶ھ سے ۷۲۰ھ تک صفحات ۷۱۶ تا ۷۲۰ ۷۲۰ھ سے ۷۲۴ھ تک

۷۲۱ھ میں نہیں بنایا گیا، جس سے صاف ظاہر ہے، کہ مبارک شاہ کا عہد ۷۲۱ھ سے پہلے ختم ہو چکا تھا، اس میں اگر کوئی شبہ ہو، تو ناصر الدین خسرو خاں کے سکوں کو ملاحظہ کیجئے، اس فلارڈزیر کے بہت محدود سکے دستیاب ہوئے ہیں، جس کی وجہ ظاہر ہے، کہ اس کا عہد حکومت نہایت قلیل تھا، ملاحظہ ہو عجائب خانہ کلکتہ کی فہرست سکوکات، جلد دوم مرتبہ ایچ، ان، رائٹ صفحہ ۷۴، ایک سکہ جو دہلی کی ٹکسال میں بنایا گیا تھا، جس کے دونوں پہلوؤں کی عبارت یہ ہے،

سلطان الاعظم	خسرو شاہ السلطان
ناصر الدینا والدین	الواثق بن نصر الرحمان
ابو المظفر	ولی امیر المومنین

حاشیہ میں درج ہے،

ضرب ہذا السکۃ بحضرت دہلی فی سنیہ عشرین و سبعمائۃ

پس اگر خسرو خاں قطب الدین مبارک شاہ کو قتل کر کے تخت دہلی پر متمکن نہیں ہو گیا تھا، تو ۷۲۱ھ میں وہ اپنے بادشاہ کی موجودگی میں اپنے نام کا سکہ کس طرح چلا سکتا تھا، ظاہر ہے، کہ ۷۲۱ھ میں خسرو خاں تخت پر بیٹھ گیا تھا، اور قطب الدین قتل ہو چکا تھا،

آگے چلئے، ہندوستانی عجائب خانہ کے سکوں کی فہرست، حصہ اول میں صفحہ ۵۵ سے ۵۶ تک غیاث الدین غازی ملک تغلق کے سکوں کی جو فہرست نظر آتی ہے، ان میں صفحہ ۵۶ پر ایک سکہ نمبر (۱۲۹۰۲) ۷۲۰ھ کا نمونہ ہے، علی ہذا سکوں کی فہرست، حصہ دوم مطبوعہ ۱۸۹۴ء (مسلمانوں کے مختلف سکے) میں صفحہ ۸۹ پر ۱۳

سکوں (نمبر ۸۹) کا ذکر ملتا ہے، جن کے دونوں پہلوؤں پر ذیل کی عبارت درج ہے،

سلطان غازی	ابو المظفر
غیاث الدینا والدین	تغلق شاہ
	السلطان ۷۲۰ھ

اسی طرح عجائب خانہ کلکتہ کی فہرست مسکوکات، جلد دوم میں صفحہ ۴۸ پر نمبر ۲۸۲ اور نمبر ۲۹۳ کے دو سکوں کا ذکر درج ہے، جن کے دونوں طرف ذیل کی عبارت درج ہے،

السلطان الغازی	ابو المظفر
غیاث الدین	تعلق شاہ
والدین	السلطان ۲۰ء

ان سکوں کو دیکھنے سے صاف طور پر معلوم ہو جاتا ہے، کہ غیاث الدین غازی ملک سندھ میں تخت نشین ہو چکا تھا، اور قطب الدین مبارک شاہ اس وقت تک قتل ہو چکا تھا، ورنہ قطب الدین مبارک شاہ کے ۱۲۷۱ء کے بھی سکے ملتے، اور خسرو خاں اور غیاث الدین غازی ملک کا کوئی سکہ سندھ میں دیکھا جاتا،

مولانا حمید الدین صاحب مرحوم کی تفسیر کا ایک نیا خرچہ کیا گیا، تفسیر سورہ فیل (عربی)

مولانا مرحوم نظام القرآن کے نام سے عربی میں جو تفسیر لکھ رہے تھے اور جس کے بعض اجزاء ان کی زندگی میں چھپ گئے تھے، اب اس کا ایک نیا حصہ تفسیر سورہ فیل چھپ کر شائع ہوا ہے، جو لوگ اس سلسلہ تفسیر کی اہمیت سے واقف ہیں وہ جانتے ہیں کہ اس فہم بان شان سورہ کی تفسیر میں مصنف مرحوم نے کیا حقائق بیان کئے ہونگے، قیمت :- ۸ گھنٹائی چھپائی کا غذا علی، پتھر :- دارالمصنفین اعظم گڑھ،

چینی مسلمان

چین سے مسلمانوں کا تعلق آغاز اسلام سے رہا ہے، اس زمانہ میں بھی کروڑوں مسلمان وہاں آباد ہیں، وہاں مسلمانوں کے مستند مذہبی، اخلاقی، تمدنی سیاسی اور اقتصادی حالات ایک درمند صاحب قلم چینی مسلمان نے ہندوستانی زبان میں لکھے ہیں، مسلمانان ہند اپنے ان دور افتادہ بھائیوں کے حالات سے آگاہ ہوں، مفت ۲۴۲ صفحے، قیمت صرف ۱۰ روپے، غیر منبر

امام ذہبی

از مولوی محمد یوسف صاحب کوکن ناٹلی، رفیق دارالمصنفین

ہم ذنب و وطن، محمد نام، ابو عبد اللہ کنیت شمس الدین لقب، ذہبی عرف سلسلہ نسب یہ ہے شمس الدین ابو عبد اللہ محمد بن احمد بن عثمان بن قاسم بن عبد اللہ ترکمانی، ذہبی، یہ سلسلہ ترکمانی تھے ان کے آباؤ اجداد کسی زمانہ میں دیار بکر کے شہر میا فارقین میں آئے اور وہاں سے دمشق آکر آباد ہو گئے تھے، اور سونامی کا پیشہ کرتے تھے، اسلئے ذہبی کی نسبت سے شہر تپائی،

ولادت اور تعلیم و تربیت، ۳ ربیع الآخر ۵۳۵ھ کو شہر دمشق میں پیدا ہوئے، اس وقت شام کی زمین علوم و فنون کے روشن ستاروں و آسمان علم نبی ہوئی تھی، چنانچہ یہ صدی ان باکمالوں کی کثرت کے سبب تاریخ میں نمایاں شہرت رکھتی ہے، دمشق، بعلبک، ملکہ، حلب، مصر، اسکندریہ، نابلس، سینکڑوں طالب علموں کا مرجع بنے ہوئے تھے، وہاں کے اساتذہ اور ماہرین علوم و فنون کی شہرت کو سن کر تمام ممالک اسلامیہ کے لوگ علم کی تحصیل کے لئے جوق در جوق ان کی طرف چلے آ رہے تھے، ذہبی نے جب انھیں کھویں تو انکے آوازہ کمال کو سنا، ان کی ابتدائی تعلیم کے حالات پردہ خفایں ہیں، قیاس چاہتا ہے، کہ ابتدائی تعلیم دمشق ہی کے کسی مکتب میں حاصل کی ہوگی، اٹھارہ سال کی عمر میں حدیث شروع کی، اور ابو الحنفیہ عمر بن القواس ابو الفضل احمد بن ہبہ ثد بن عساکر یوسف بن احمد التومانی وغیرہ سے جو اس وقت دمشق کے ماہرین فن حدیث تھے، حدیث پڑھنی شروع کی، المعجم المختص (للمذہبی قلمی) میں ذکر ۱۹۹ میں ذہبی نے علامہ ابن تیمیہ سے ملاقات کی، اور ان سے تبرکاً ایک دو حدیثیں سنیں، وہاں کی تکمیل کے باوجود

۱۵۱۱ء ذی کے حالات، طبقات الشافعیہ، السکری دررکامہ لابن حجر، بدر طالع للشوکانی شذرات الذہب ذیل طبقات الحفاظ وغیرہ سے ماخوذ ہیں،

علم کی پیاس بجھ نہ سکی، اس نے وہاں سے نکل کر دوسرے ممالک میں پہنچے، اور ہر ملک کے علماء سے ملاقات کی، بعد ازاں
 میں عبدالحق بن علوان، زینب بنت عمر بن کندی مصر میں احمد بن اسحاق ابرقوی، عیسیٰ بن عبد اللہ بن شہاب بن ابی
 ابن دقین العید، حافظ ابو محمد دیلمی، حافظ ابو العباس ظاہری اسکندریہ میں ابوالحسن علی بن احمد العراقی ابو الحسن یحییٰ
 ابن احمد بن الصواف مکہ میں تیزی حلب میں سفقر زینی، نابلس میں عماد بن بدران غرض ہر ملک کے مشہور اسکالروں
 فن سے حدیث کو حاصل کیا پچانوچہ انکے شیوخ اور اساتذہ کی تعداد ایک ہزار سے زیادہ ہے،
 بیان کیا جاتا ہے کہ جب علامہ ذہبی پہلے پہل شیخ الاسلام ابن دقین العید کی درس گاہ میں پہنچے تو ان
 تو ان کا قاعدہ تھا کہ کسی طالب العلم کو بغیر امتحان کے اپنی درس گاہ میں شریک ہونے کی اجازت نہیں دیتے
 تھے، چنانچہ وہاں جاتے ہی شیخ الاسلام نے علامہ موصوف سے پوچھا کہ ان سے آ رہے ہو، جواب دیا شام سے
 پھر فرمایا تم کس نام سے مشہور ہو، کہا ذہبی کے نام سے شیخ نے دریافت کیا، ابوطاہر ذہبی کون شخص ہیں کہا
 مخلص پھر سوال کیا، ابو محمد الملک کون ہیں؟ جواب ملا سفیان بن عیینہ شیخ الاسلام نے جب دیکھی کہ وہ اس
 رجال سے اچھی طرح واقف ہیں، تو ان کی تعریف کی، اور ان کو اپنے شاگردوں میں داخل کر لیا،
 مذہب | امام ذہبی فاندانی طور سے شافعی المذہب تھے، مگر خود ذاتی تحقیق اور میلان طبع کی بنا پر حنبلیت
 کی طرف مائل تھے، اور عقائد میں بھی اشعریت کے بجائے جو شوافع کا عام مذہب ہے، وہ امام حنبل کے پیرو تھے، غرض
 وہ محدثین کے مسلک پر تھے، جیسا کہ انکی تصنیفات سے ہر شخص پر ظاہر ہے،

دشک کی چابی اور درس و تدریس کا مشغلہ | علامہ ذہبی مشہور علماء کی صحبت سے فیضیاب ہو کر جب دمشق لوٹے، تو
 وہ اپنے زمانہ کے سب سے بڑے محدث اور مورخ بن چکے تھے، خصوصاً فن رجال میں ان کے پایہ کا کوئی دوسرا نہ تھا،
 حافظ سبکی جو امام ذہبی کے خاص شاگردوں میں تھے، طبقات الشافعیہ میں لکھتے ہیں کہ اس زمانہ میں حدیث
 کے حافظ چار تھے، مزی بن زبالی، ابو ذہبی، اور میر سے والد، لیکن ان سب میں ذہبی کا درجہ بڑھا ہوا تھا، ان کا کوئی

۱۰ طبقات الشافعیہ ج ۱ ص ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷،

کا فتویٰ دیا، تو اپنے دونوں نمازیں بیک وقت ادا کیں،

اخلاق و عادات | علامہ موصوف نہایت تیز فہم اور ذہین تھے، اس علم و فضل اور شہرت کیساتھ جو بیکسر لڑنے اور متواضع تھے، اکثر دیکھا جاتا ہے، کہ مصنفین مشاہیر کا تذکرہ لکھنے بیٹھے ہیں تو ہم عصر علماء کو یا تو بالکل چھوڑ دیتے ہیں، یا اگر لکھتے ہیں، تو بھی ان کی تعریف و توصیف میں انصاف کے پہلو کو مد نظر نہیں رکھتے، علامہ موصوف کی تصنیفات میں یہ بات نہیں نظر آتی، وہ اپنے ہم عصر علماء کا تذکرہ لکھتے ہیں، اور ان میں جو تعریف و مدح کے لائق ہیں، ان کی تعریف و مدح بھی کرتے ہیں، یہ ان کے انکسار و انصاف پر بین دلیل ہے، چنانچہ علامہ ابن تیمیہ کی جوانی کے ہم عصرون سے تھے، اور جن سے ان کے اکثر معاصرین برہم رہتے تھے، بہت تعریف کی ہوا، اچھے لفظوں کیساتھ انکو یاد کیا ہوا،

علامہ صفدی علامہ موصوف کی تعریف ان لفظوں میں کرتے ہیں: "ان (ذہبی) میں محدثین کا جو رد نہ تھا، بلکہ وہ اپنے دل و دماغ کے لحاظ سے فقیہ اور لوگوں کے اقوال کے پورے ماہر تھے،" اولاد | تذکرون سے معلوم ہوتا ہے، کہ علامہ ذہبی کی اولاد بھی تھی، مگر صرف ایک لڑکا اور ایک لڑکی کے نام ملے ہیں، جو حسب ذیل ہیں،

۱۔ ابوہریرہ عبدالرحمن ۷۱۵ھ میں پیدا ہوئے، وزیرہ بنت منجاء قاضی سلیمان، اسمعیل بن مکتوم، ابن عبدالاکرم عیسیٰ الطعم، ابن الشیرازی، ابن مشرف، قسم بن عساکر وغیرہ سے حدیث کی تکمیل کی، عمر کا زیادہ حصہ حدیث کی سماعت و روایت میں صرف ہوا، محدثین سے بہت محبت تھی، ایک مدت تک قریہ بطنائیں امامت کا کام انجام دیا، اخیر عمر میں نابینا ہو گئے تھے، ربیع الاول ۷۹۵ھ کو ۸۰ سال کی عمر میں اسی گاؤں میں وفات پائی، ۲۔ امۃ العزیزہ جزادی کا نام تھا، یہ بھی عالمہ تھیں، عیسیٰ طعم وغیرہ کی درسگاہ میں شریک ہوئی تھیں، اور حجاز وغیرہ سے حدیث سنیں، اور ان سے دوسرے لوگوں نے بھی روایت کی ہے، ۷۵۵ھ میں انتقال کیا،

قائدہ | علامہ ذہبی کے فیض صحبت سے بہت نامور شاگرد پیدا ہوئے، مشہور شاگردوں کے نام ذیل میں درج کئے جاتے ہیں،

۱۔ قاضی القضاۃ تاج الدین ابو نصر عبد الوہاب بن علی بن عبد الکافی بن علی بن تمام بن یوسف بن موسیٰ بن تمام البکی الشافعی، ۷۸۵ھ میں قاہرہ میں پیدا ہوئے، ۸۳۵ھ میں اپنے والد کیساتھ دمشق چلے گئے، اور یہاں کے علماء سے حدیث سنی، آخر میں ذہبی کے خاص شاگرد ہو گئے، متعدد دفعہ قاضی القضاۃ کے منصب پر مامور ہوئے، اور معزول کئے گئے، اکثر دنوں سے اونھوں نے مناظرہ کیا ہے، حدیث ادب وغیرہ کے ماہر تھے، ۸۳۵ھ میں طاعون میں چوالیس سال کی عمر میں وفات پائی، اور قاسیون کی گھاٹی میں مدفون ہوئے، ۲۔ شمس الدین ابو الحسن محمد بن علی الحسینی ۷۸۵ھ کو شہر دمشق میں پیدا ہوئے، محمد بن ابی بکر بن عبد الدائم، مزی، ذہبی، برزاکلی، علانی وغیرہ سے حدیث حاصل کی، دارالحدیث البہائیین میں ایک مدت تک شیخ الحدیث کے درجہ پر فائز رہے، ۸۶۵ھ میں انتقال کیا، اور قاسیون کی گھاٹی میں دفن کئے گئے،

۳۔ قاضی جمال الدین ابو الطیب احسن بن علی البکی (علامہ بکی کے بڑے بھائی)، ۷۲۲ھ میں مصر میں پیدا ہوئے، حجاز سے بخاری سنی، اپنے والد اور زکھونی سے فقہ حاصل کی، ابو حیان سے نحو، اور اصغہانی سے اصول کا درس لیا، ۸۳۵ھ میں اپنے والد کیساتھ دمشق پہنچے، یہاں مزی اور ذہبی کے حلقہ درس میں شریک ہو کر حدیث کی تکمیل کی، اور علم کی تکمیل کے لئے اکثر ممالک کا سفر کیا، دارالحدیث برانیہ اور عذرادیہ وغیرہ میں حدیث کی تعلیم دی، ۸۵۵ھ میں وفات پائی، اور قاسیون میں دفن کئے گئے،

۴۔ قاضی شمس الدین، ابو عبد اللہ محمد بن مفلح الصالحی الکنبلی، عیسیٰ طعم ابن سلم، برہان الزریعی حجازی، وزیرہ، بخاری، مزی، ذہبی وغیرہ سے حدیث سنی، علامہ مزی اور ذہبی، ان کی بہت عزت کرتے تھے، انھوں نے ان دونوں سے کثرت سے روایت کی، ۸۶۵ھ میں انتقال کیا، اور شیخ موفی الدین کے مقبرہ کے نزدیک مدفون ہوئے،

علامہ موصوف کی وفات کے بعد دوسروں نے اسے شک او سکوا اور بڑھایا تو

۲۔ تذکرۃ الحفاظ، یہ علم حدیث کے بالکل ماہرین کا تذکرہ ہے، جنکو حسب مراتب اکیس طبقات پر تقسیم کیا ہے، اور ہر ایک طبقہ کے مختصر حالات بغیر ترتیب کے لکھے ہیں، یہ کتاب حضرت ابو بکرؓ کے حالات سے شروع ہوتی ہے، اور علامہ ابن تیمیہ اور حافظ مزنی کے حالات پر ختم ہوتی ہے، اخیر میں ۳۶ شیوخ کے مختصر حالات تحریر کئے ہیں، جسے علامہ ذہبی نے فن حدیث و رجال کی تعلیم حاصل کی تھی،

مطبوعہ دائرۃ المعارف حیدرآباد دکن داد کا مستحق ہے، جس نے اس بے نظیر کتاب سے اہل علم کو آشنا کیا، سب سے پہلے تقریباً ۱۳۱۵ء میں اوس کو شائع کیا، اور اب اوس کا دوسرا ایڈیشن نکالا ہے، جو پہلے سے بہتر ہے،

۳۔ میزان الاعتدال، اس میں مؤلف نے حروف معجم کی ترتیب پر دس ہزار نو سو سات جھوٹے متهم اور ضعیف راویوں کے مختصر حالات تحریر کئے ہیں، دیباچہ میں لکھا ہے کہ انھوں نے صرف ان راویوں کے حالات لکھے ہیں، جو جھوٹے یا متهم بالکذب یا وضاع اور ضعیف ہوں، اور اس کا التزام کیا ہے کہ صحابہ یا ائمہ کرام یا سچے راویوں کا اس میں ذکر نہ آئے، الا یہ کہ کہیں کہیں صرف مزمومہ و منسوب بہتہمت کو زائل کرنے کے لئے سچے راویوں کا تذکرہ آگیا ہو،

یہ کتاب سب سے پہلے مطبع تیغ بہادر لکھنؤ میں دو جلدوں میں چھپی، پہلی جلد ۱۳۱۱ء میں اور دوسری ۱۳۱۵ء میں، پھر ۱۳۲۵ء میں مطبع سعادت مقررے تین جلدوں میں شائع ہوئی،

۴۔ تجرید اسماء الصحابہ ۲ جلد، یہ ابن اثیر کی کتاب اسد الغابہ کا اختصار ہے، مؤلف نے اسد الغابہ کے ماہرین کے علاوہ بہت سے ناموں کا اضافہ بھی کیا ہے،

مشہور ہے کہ اسد الغابہ میں ساڑھے سات ہزار صحابہ کا تذکرہ ہے، اس میں آٹھ ہزار آٹھ سو نو صحابہ کے مختصر حالات ہیں،

۱۳۱۵ء میں دائرۃ المعارف حیدرآباد دکن سے دو جلدوں میں شائع ہوئی،

۵۔ دُول الاسلام، یہ مولف کی تاریخ اسلام کا اختصار ہے، اس میں نبی کریمؐ کے حالات کی تفصیل عذت کر دی ہے، اور صرف بنین اور وفیات کا حصہ لکھا ہے، چنانچہ آپؐ کی وفات سے لیکر ۱۵۱۵ء تک کے بنین اور وفیات اس میں درج کئے ہیں، یعنی ہر سنہ کا عنوان قائم کر کے اس سال کے اہم واقعات مختصر ترین عبارت میں لکھ دیے ہیں، اسکے بعد سخاوی نے ۱۵۱۵ء سے لیکر ۱۵۲۵ء تک کے واقعات زیادہ کئے ہیں،

۱۳۳۵ء میں سخاوی کے ذیل کے ساتھ مطبعہ دائرۃ المعارف حیدرآباد دکن سے دو جلدوں میں شائع ہوئی،

۶۔ طبقات الحفاظ، جلد ۱، یہ اکابر محدثین کا تذکرہ ہے، تمام محدثین کو بارہ طبقات میں تقسیم کیا ہے، ہر ایک طبقہ کے مختصر حالات تحریر کئے ہیں، بعد میں امام سیوطی نے اوس کی تلخیص کی ہے، اوس کا ایک قلمی نسخہ لکھنؤ کے کتب خانہ میں ہے:-

۱۳۸۵ء میں یورپ سے شائع ہوئی،

۷۔ العبر فی خبر من غیر، ۲ جلد، اسے تاریخ اوسط بھی کہتے ہیں، یہ تاریخ الاسلام الکبیر کا اختصار ہے، ۱۳۸۵ء تک کے مطول واقعات کو مختصر طور پر بیان کیا ہے،

اس کا ایک ناقص قلمی نسخہ کتب خانہ پیرس میں موجود ہے،

۸۔ سیر النبلاء، تاریخ الاسلام الکبیر میں جتنے مشہور علماء و فضلاء کے تذکرے تھے، ان کو اختصار کے ساتھ یکجا کر دیا ہے،

غالباً نواب صدیق حسن خان نے اسی کو فارسی میں ترجمہ کر کے شائع کیا ہے، شاید اس کا نسخہ ندوہ میں ہو،

۹۔ کتاب معرفۃ القراء علی الطبقات و الاعصار، یہ قاریوں کا ایک مختصر تذکرہ ہے، جس میں

تمام قاریوں کو مسترد طبقہ پر تقسیم کر کے ہر طبقہ کے مختصر حالات تحریر کئے ہیں یہ مولف کی تاریخ الاسلام الکبیر سے ماخوذ ہے، عثمان بن عفان کے حالات سے شروع اور ابن الزیات المتوفی ۳۳۰ھ پر ختم کیا ہے،

اس کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ بانگی پور میں اور دوسرا پیرس کے کتب خانہ میں ہے،

۱۰۔ تذہیب التہذیب، حافظ مزی المتوفی ۳۲۰ھ نے تہذیب الکمال کے نام سے صحاح ستہ کے راویوں کے حالات میں تیرہ جلدوں میں ایک کتاب لکھی، علامہ ذہبی نے پانچ جلدوں میں اس کی تخیص کی، اور حدود و معجم پر اس کی ترتیب رکھی، کتب خانہ خدیویہ میں اس کی چار قلمی جلدیں موجود ہیں، پہلی دوسری تیسری اور پانچویں لیکن پانچویں جلد ناقص ہے، اور اسی میں ایک دوسرے نسخہ کی دوسری اور تیسری جلدیں بھی ہیں اس کی اخیر جلد کا ایک قلمی نسخہ جویم سے شروع ہو کر یا پر ختم ہوتا ہے، کتب خانہ برٹش میوزیم لندن میں موجود ہے، ذہبی کی تہذیب کا خلاصہ حافظ صفی الدین خربرجی نے کیا تھا، اور وہ مصر کے مطبع بولاق سے ۱۳۰۰ھ

میں شائع ہوا ہے،

۱۱۔ الکاشف، یہ کتاب تہذیب کا اختصار ہے، اس کا ایک قلمی نسخہ علامہ سبکی کے ہاتھ کا لکھا ہوا کتب خانہ بانگی پور میں ہے، اور دوسرے دو قلمی نسخے کتب خانہ رام پور و کتب خانہ اصفیہ میں پائے جاتے ہیں، پہلا ۹۳۰ھ کا لکھا ہوا ہے، اور دوسرا ۹۹۰ھ کا، اس طرح ایک نسخہ کتب خانہ خدیویہ میں ہے، نیز اس کا ایک عمدہ نسخہ جو شیخ عبدالحی محمد دہلوی کے والد بزرگوار کا ہے، حکیم حبیب الرحمن صاحب ڈھاکہ کے پاس ہے،

۱۲۔ المعجم الکبیر، اس میں ایک ہزار تین سو سے زائد اساتذہ فن حدیث کے حالات بیان کئے گئے، یہ کتاب

نایاب ہے،

۱۳۔ المعجم الصغیر، یہ اون اساتذہ کا تذکرہ ہے جن سے علامہ ذہبی نے فن حدیث و رجال وغیرہ

کی تکمیل کی،

۱۴۔ کتب خانہ خدیوہ مصر جز اول من ۱۲۳۰ھ برٹش میوزیم لندن نمبر ۶۲ ص ۱۴۱۰

اس کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رام پور میں ہے،

۱۴۔ المعجم المختصر، اس میں علامہ ذہبی نے اپنے زمانہ کے محدثین اور اپنے شاگردوں کے حالات تحریر کئے ہیں، اس کا ایک نسخہ ندوۃ العلماء، لکھنؤ کے کتب خانہ میں ہے، اس کے آخر میں ہے، کہ ۶۲۹ھ میں یہ تالیف ہوئی، اور مجالس میں املا کے طور پر پڑھی پڑھائی گئی، موجودہ نسخہ خوشخط ہے، ۱۲۵۶ھ میں شاہجہاں آباد میں لکھا گیا ہے،

آخر میں ان لوگوں کی سندیں ثبت ہیں، جنہوں نے اس کو ذہبی سے وقتاً فوقتاً سنا، ان میں سے پہلی قرات ۳۱۰ھ میں، پھر ۳۲۰ھ میں، ۳۴۰ھ میں، ۳۵۰ھ میں، ۳۶۰ھ میں ہوئی، اور اس کا ایک قلمی نسخہ حسین محمد کے ہاتھ کا لکھا ہوا، کتب خانہ خدیویہ میں ہے، اور ایک نسخہ ۱۲۹۳ھ کا لکھا ہوا کتب خانہ سعیدیہ حیدرآباد میں ہے،

۱۵۔ رسالہ فی معرفۃ فقیہ الامتہ ابی حنیفہ، یہ امام ابو حنیفہ کے حالات میں ایک چھوٹا سا رسالہ ہے،

جس کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ سعیدیہ حیدرآباد میں ہے،

۱۶۔ المشتبہ فی اسرار الرجال، مؤلف نے اس میں ان مشتبہ راویوں کی اختصار کے ساتھ توضیح کی ہے، جن کے اسما و انساب، کینت اور القاب میں اختلاف واقع ہو گیا ہے،

۸۶۳ھ میں مطبع بریل لیڈن سے شائع ہوئی،

۱۷۔ قرۃ العین فی ضبط رجال الصحیحین، اس میں علامہ ذہبی نے صحیح بخاری و صحیح مسلم کے راویوں کے حالات

بیان کئے ہیں، چھپ گئی ہے،

۱۸۔ کتاب العلو، جلد تکلمین و محدثین میں شروع سے یہ بحث چلی آرہی ہے کہ کیا خدا عرش پر ہے؟ اگر اس کا جواب اثبات میں ہو تو چیز و مکان لازم آتا ہے، جو حادث کا خاتمہ ہے، اور اگر اس کا جواب نفی میں دیا جائے

۱۹۔ نہرست کتب خانہ خدیوہ جز اول ص ۲۳۲

تو پھر ان آیتوں اور حدیثوں کا کیا مطلب ہوگا جن میں استواء علی العرش کے مطالب بیان کئے گئے ہیں۔ علامہ ذہبی نے اس کتاب کے ختبعہ میں لکھا ہے کہ انصاف کا تقاضا یہ ہے کہ عقائد میں مسلمانوں کے قدم نصوص قرآن و حدیث اور صحابہ تابعین، ائمہ تفسیر وغیرہ کے اقوال سے ایک قدم پیچھے نہ ہئیں۔

ایمیں علامہ موصوف نے احادیث متواترہ کو یکجا کرنے کے بعد صحابہ تابعین، ائمہ تفسیر کے اقوال نقل کئے ہیں اور استواء علی العرش کی تائید کی ہے۔

یہ کتاب سب سے پہلے ۱۲۳۵ھ میں مطبع انصاری دہلی (ہندوستان) میں چھپی، پھر ۱۲۳۲ھ میں مطبع منار مصر سے شائع ہوئی۔

۱۹۔ الطب النبوی، اس میں طب نبوی کی حدیثوں کو یکجا کر دیا ہے، کتاب تین فنون پر منقسم ہے (۱) طب کے قواعد (۲) ادویہ و اغذیہ (۳) بیماریوں کا علاج،

تقریباً ۱۸۹۱ھ میں مصر سے شائع ہوئی۔

۲۰۔ المنہج فی الضعفاء، مؤلف نے ابن معین بخاری، ابو زرعة، ابو حاتم، دارقطنی، وولابی، حاکم خطیب ابن جوزی وغیرہ کی کتابوں سے ضعیف راویوں کو یکجا کر دیا تھا، میزان الاعتدال کے مقدمہ میں ذہبی نے اس کا ذکر کیا ہے۔

۲۱۔ المقتنی فی مرد الکتبی، حاکم اور نسائی نے مختلف کتابیں لکھی تھیں، جن میں حفاظ احمدیث اور راویوں کی کئیوں کی توضیح و تشریح کی تھی، یہ کتاب انہی کا اختصار ہے۔

۲۲۔ مختصر تاریخ فیما بعد، امام ابو عبد اللہ حاکم المتوفی ۴۰۵ھ نے خراسان کی ایک مبسوط تاریخ لکھی تھی، جس میں سیاسی حوادث و واقعات کے ساتھ ساتھ صحابہ سے لیکر اپنے زمانہ تک کے ان علماء کے تذکرہ لکھے جو خراسان میں پیدا ہوئے، اور وہیں دفن ہوئے، یا کہیں سے آکر خراسان میں سکونت اختیار کر لی، تمام لوگوں کو چھ طبقات پر تقسیم کیا تھا، اور حروف بحکم کی ترتیب پر ہر ایک طبقہ کے حالات لکھے تھے۔ علامہ ذہبی کی یہ کتاب

اس کی تلخیص ہو۔

۲۳۔ تلخیص المستدرک، یہ مستدرک علی الصحیحین کی تلخیص ہے، اس میں روایتوں کی صحت و عدم صحت ان کے رجال پر ایک ناقدانہ نظر ڈالی ہو۔

یہ کتاب مستدرک کیساتھ چار جلدوں میں مطبعہ دائرۃ المعارف حیدرآباد سے شائع ہوئی، پہلی جلد ۱۳۳۲ھ میں، دوسری ۱۳۳۳ھ میں تیسری ۱۳۳۴ھ میں اور چوتھی ۱۳۳۵ھ میں۔

۲۴۔ اخبار قضاة دمشق، یہ دمشق کے قاضیوں کا ایک تذکرہ تھا۔

۲۵۔ مختصر تاریخ بغداد، خطیب بندادی المتوفی ۶۶۲ھ کی مشہور معروف کتاب کا اختصار ہے، اس کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ خدیویہ میں موجود ہے۔

۲۶۔ مختصر المحلی، علامہ ابن خزم نے فقہ میں محلی کے نام سے ایک کتاب لکھی تھی، جو ابھی حال میں مطبع میز میر کو گیارہ جلدوں میں شائع ہوئی ہے، یہ کتاب اوسے کا اختصار ہے۔

۲۷۔ مختصر سنن البیہقی، یہ سنن بیہقی کی تلخیص تھی جس میں اسناد و متن کی تلخیص کے ساتھ ساتھ راویوں پر بھی جرح کی تھی۔

۲۸۔ مختصر اطراف المزمی، علامہ مزی المتوفی ۷۴۲ھ نے صحاح ستہ کے اطراف کی جمع کر دیے تھے، علامہ ذہبی نے اس کی تلخیص کی تھی۔

۲۹۔ المنظوم فی اسامی الصحاف، نظم میں روایۃ حدیث پر جرح اور ان کے ضعیف یا ثقہ ہونے کو بیان کیا ہے، اس کے چند اشعار علامہ کی نے طبقات الشافعیہ میں علامہ ذہبی کے حالات کے بیان میں نقل کئے ہیں، اس کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ خدیویہ میں موجود ہے۔

۳۰۔ مختصر اخبار النعمین، جمال الدین قفطی المتوفی ۷۶۶ھ نے نحویوں کے حالات میں ایک کتاب لکھی تھی

جن کا نام ابنا الرواد رکھا، علامہ ذہبی نے اس کی تفسیر کی تھی کتب خانہ بیڈن میں اس کا ایک نسخہ موجود ہے،

۳۱۔ کتاب الکبائر و بیان المحارم، یہ کتاب محارم شرعیہ اور گناہوں کے بیان میں ہے، اس کا ایک قلمی نسخہ

کتب خانہ مذہبی میں موجود ہے،

۳۲۔ کتاب الموقظ اس میں راویوں کے مختصر حالات بیان کئے گئے ہیں، اس کا ایک ناقص قلمی نسخہ

کتب خانہ پیرس میں ہے،

۳۳۔ بیان زغل العلم والطلب، یہ چوبیس صفحوں کا ایک چھوٹا سا رسالہ ہے، جس کو ۱۳۴۷ھ میں مطبع نو

دشت نے شایع کیا ہے، اس میں علامہ ذہبی نے علوم و مذاہب کی تعریف کی ہے، اور ان کے متعلق اپنے خیالات

ظاہر کئے ہیں، اخیر میں ابن تیمیہ کو نصیحت کی ہے،

۳۴۔ الروع والادجال فی بار المسیح والدجال، اس میں مسیح و دجال کی حدیثوں کو جمع کر دیا ہے،

۳۵۔ مختصر سلاح المؤمن، ابو الفتح المصری الشافعی المتوفی ۵۴۵ھ نے دعاؤں کے اثر کے متعلق کہیں

بابوں میں ایک کتاب لکھی تھی یہ اسی کا اختصار ہے،

۳۶۔ مختصر وفيات المنذری، علامہ منذری نے علماء و فضلاء کی سیرت میں وفيات کے نام سے ایک

کتاب لکھی تھی یہ اسی کا اختصار ہے،

۳۷۔ مختصر تاریخ ابن اسمعانی، اسمعانی، المتوفی ۵۶۲ھ کی تاریخ (انساب) کا اختصار ہے،

ان کتابوں کے علاوہ اور بھی بہت سے رسائل ہیں جن کی ایک مختصر فہرست ذیل میں دی جاتی ہے،

یہ کتابیں نایاب ہیں،

۱۔ مختصر الفاروق لشیخ الاسلام الانصاری، ۳۔ مختصر فضل العلم لابن عبد البر،

۲۔ مختصر جواز السماع بحفظ الادب، ۴۔ مختصر الزہد للبیہقی والقدوری،

۵۔ جز ثانی ص ۱۶۸ سے جلد سوم ص ۲۴۴ نمبر ۴۵،

۵۔ مختصر الروای الرافضة لابن تیمیہ،

۲۰۔ کتاب الزلازل،

۶۔ کتاب الزیادة المطربة،

۲۱۔ مسئلہ دوام النار،

۷۔ کتاب سیرۃ المحلاج،

۲۲۔ کتاب التمسک بالسنن،

۸۔ کتاب تحریم ادبار النساء،

۲۳۔ کتاب التلویح لمن سبق ولحق،

۹۔ کتاب احادیث الصفات،

۲۴۔ مختصر فی القرات،

۱۰۔ فضل الحج،

۲۵۔ کتاب ہاتھ البدر فی اہل بدر،

۱۱۔ فضل آیت الکرسی،

۲۶۔ کتاب تقویم البلدان،

۱۲۔ جزر فی الشفاعة،

۲۷۔ کتاب ترجمۃ السلف،

۱۳۔ صفۃ النار،

۲۸۔ دعار المکروب،

۱۴۔ مسئلہ السماع،

۲۹۔ جزر صلاۃ التسلح،

۱۵۔ مسئلہ الغیب،

۳۰۔ تشیع الخیص بابل الخیص،

۱۶۔ روایۃ الباری،

۳۱۔ رسالہ فی ما یعظم ولیات فی کل طائفۃ،

۱۷۔ کتاب الموت وما بعدہ،

۳۲۔ مفاخرۃ الشمس والقمر،

۱۸۔ طرق احادیث النزول،

۳۳۔ کتاب الورد،

۱۹۔ کتاب اللباس،

۱۰ تفصیل کے لئے دیکھو شذرات الذہب جلد ششم ص ۱۵۶، و انسائیکلو پیڈیا آن اسلام ص ۹۵،

حیات امام مالک

امام مالک کی سوانح عمری علم حدیث کی مختصر تاریخ ہے، فقہ مدنی کی خصوصیت اور علم حدیث کی پہلی کتاب

موطاے امام مالک پر تبصرہ، طبع دوم ضخامت ۱۰۶ صفحہ، قیمت :- ۵۰ روپے

”مکتبہ“

مقبرہ حضرت رکن عالم قدس سرہ العزیز

از

مولوی سید محمد عبد اللہ صاحب بنوری مدرس مدرسہ حنفیہ آگرہ

رسالہ معارف ماہ مارچ اور مئی ۱۹۳۵ء میں حضرت شیخ رکن عالم رحمہ اللہ تعالیٰ کے مقبرہ کا ذکر ہے، اور اسکے بانی کے متعلق نزاع ہے، مگر ملانی میں شہرت کی بنا پر لکھا ہے کہ شاہ رکن عالم کا مقبرہ فیروز شاہ تغلق نے تیار کرایا تھا اور اس کے بیٹے محمد تغلق نے شاہ رکن عالم کو نذر کر دیا، اس قول پر خاک ملان میں حسب ذیل خیالات کا اظہار کیا گیا ہے،

(۱) خاندان تغلق میں محمد شاہ ہوئے ہیں، اول فخر الدین جو نابین غیاث الدین تغلق، ثانی ناصر الدین محمد بن فیروز شاہ اور جس محمد شاہ نے مقبرہ نذر کیا ہوگا وہ فخر الدین جو نابین ناصر الدین محمد، (۲) غیاث الدین تغلق نے ملتان میں کوئی مقبرہ اپنے لئے بنایا، تاریخوں سے ثابت نہیں ہے بلکہ یہ زمانہ عام وخاص ہے اور قیاسات اس کے موید ہیں،

(۳) قرین قیاس ہے کہ غیاث الدین تغلق نے ملتان کی حکومت کے زمانہ میں مقبرہ بنوایا ہو، قبل اسکے کیا بیان بالا کے متعلق لفظاً یا ثباتاً کچھ لکھا جائے یہ ظاہر کر دینا مناسب ہے کہ اس تحریر کا اخذ تاریخی کتابیں نہیں بلکہ ملفوظات ہیں، لیکن یہ کسی غیر معروف شخص کا ملفوظ نہیں، بلکہ ایک ایسی ہستی کا ہے جس کی رفعت و عظمت مقبول

۱۵ حضرت جہانیاں جہاں گشت کا دورہ دہلی میں دوبارہ ہوا پہلی بار ۱۰ محرم ۷۹۵ھ میں آپ نے قدم مہینت لزوم سے دہلی کو عزت بخشی اور دہلی کے ایک بزرگ سید علامہ الدین آپ کے حلقہ ارادت میں داخل ہوئے، دوسری بار ۲۰ ربیع الاول ۸۰۵ھ میں دہلی میں رونق افروز ہوئے، اس دفعہ حضرت مخدوم نے تقریباً دس ماہ دہلی میں قیام فرمایا اور اپنے فیوض

۱۶ سند شہرت معروف ہے یعنی سید اسادات حضرت مخدوم جلال الحق والدین معروف بہ جہانیاں جہاں گشت قدس سرہ لہذا ملفوظ مذکور کا بیان حق و یقین پر مبنی ہوگا، کیونکہ حضرت مخدوم کا ارشاد بہ نسبت دیگر اشخاص کے زیادہ صحیح اور قابل وثوق ہوگا اور ثقہ روایات اور صحیح محومات پر مبنی ہوگا، کیونکہ حضرت مخدوم اور حضرت ابو الفتح رکن عالم قدس سرہ کا ایک ہی زمانہ ہے، اول بزرگ کا یہ عالم شباب، اور ثانی کا عالم کھوت تھا، حضرت محسنہ دم کو حضرت رکن عالم کی زیارت کا موقع ملا بھی ہے، اور کچھ دن وہ ان کی صحبت میں بھی رہے ہیں ان وجہ سے حضرت رکن عالم کے متعلق حضرت مخدوم کا قول زیادہ قابل اعتبار ہوگا،

اس مختصر تمہید کے بعد اصل بحث یعنی خاک ملان کے خیالات پر سلسلہ وار لکھا جاتا ہے، تاکہ ناظرین کو ان کے مقبرہ کے متعلق صحیح علم ہو سکے،

(بقیہ ماہ صفحہ ۳۶۴) و برکات سے لوگوں کو سرفراز کیا، حضرت مخدوم دونوں بار سلطان فیروز شاہ تغلق کے زمانہ حکومت میں دہلی تشریف لائے، آپ کی خدمت میں حصول برکت اور طلب دعا کے لئے شہزادہ ظفر خان، شہزادہ مبارک خاں، غیاث الدین تغلق ثانی بن فتح خاں وغیرہ حاضر ہوئے اور مخدوم کے فیوض و برکات سے فیضیاب ہوئے، اس دفعہ جناب سید علامہ الدین نے مخدوم کے وجود فیض بخش کو غنیمت جانا، اور آپ کی خدمت بابرکت میں رہنا، اختیار کیا، اور مخدوم کے حضور میں جو کچھ دیکھنے اور سننے میں آیا اسے قلم بند کیا، جب حضرت مخدوم کو معلوم ہوا کہ سید علامہ الدین مخدوم کے ملفوظ کو لکھتے ہیں تو آپ خاتمہ قول پر ارشاد فرماتے کہ اس کو لکھو،

جناب سید علامہ الدین نے اس ملفوظ کا نام جامع العلوم رکھا، یہ کتاب فارسی میں ہے، اس کا اردو ترجمہ الدار المنظوم فی ترجمۃ ملفوظ المحذوہ کے نام سے موسوم ہے، یہ ترجمہ دو جلدوں میں ہے، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، جناب نواب صدیق حسن خان صاحب نے جامع العلوم کا ترجمہ شروع کرایا تھا کہ حادثہ وفات پیش آیا اور ترجمہ کا کام بند ہو گیا، پھر نواب نور الحسن خان صاحب نے اس کا ترجمہ کر لیا اور ۱۳۰۹ھ میں مطبع انصاری دہلی سے ترجمہ مذکور کی اشاعت ہوئی، اخذ از الدار المنظوم، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، تاریخ فرشتہ اردو،

(۱) حضرت شیخ رکن عالم قدس سرہ کی وفات ۳۵۳ھ میں ہوئی اور سلطان غیاث الدین تغلق ۳۵۵ھ میں اس کے بعد فخر الدین جو ناصر شاہ تخت پر بیٹھا اور اس کی حکومت ۳۵۲ھ تک ہی، محمد شاہ کے لاوارث مرنے پر فیروز شاہ تغلق حسب وصیت محمد شاہ تخت حکومت پر جلوہ افروز ہوا، لہذا شیخ رکن عالم کی وفات فخر الدین جو ناصر شاہ تغلق کے زمانہ میں ہوئی نہ کہ غیاث الدین تغلق کے عہد میں۔

(۲) حضرت شیخ رکن عالم کا وصال حضرت مخدوم کے زمانہ میں ہوا لہذا آپ کو بہ نسبت اوروں کے صحیح اور بڑا علم ہوگا، چنانچہ حضرت مخدوم کا ارشاد ہے کہ جب شیخ رکن عالم کا انتقال ہوا تو وہ اپنے جد کے پانچویں میں دفن کئے گئے اور سلطان محمد شاہ نے مقبرہ بنوایا تو اس میں شیخ رکن عالم کو منتقل کیا بعد ازاں پھر ہاں سے اول مقام میں منتقل کر دیا گیا۔ جس خطیرہ کو سلطان محمد نے بنایا ہے دعا گو (مخدوم) اس جگہ زیارت نہیں کرتا ہوا، اسی جگہ خطیرہ شیخ بہاؤ الدین قدس سرہ میں زیارت کرتا ہوں اس لئے کہ شیخ رکن الدین کو پھر اس جگہ سے لے گئے اور میں سنتا ہوں اور مجھ سے کہا ہے کہ اس جگہ زیارت کر، شیخ رکن الدین اس جگہ نہیں ہیں۔

”جس زمانہ میں شیخ رکن الدین قدس سرہ نے وفات پائی ان کے دادا شیخ کبیر بہار الحق دہلوی کے پانچویں ان کو دفن کیا سلطان محمد نے اس جگہ سے کھینچا، ایک دوسری خانقاہ بقدر تیرہ پانچ بنائی، شیخ کو اس جگہ دفن کیا، اس خانقاہ میں بیت المال کے دیہات وقف کئے، لیکن شیخ کو پھر ان کے دادا کے پانچویں لے آئے، جس جگہ اول بار ان کو دفن کیا تھا۔“

(۳) خاکِ ملتان میں قیاس سے کام لیکر کہا گیا ہے کہ غیاث الدین تغلق نے ملتان میں اپنی حکومت کے زمانہ میں مقبرہ بنوایا ہو، کسی تاریخی کتاب یا اولیائے کرام کے ملفوظات و مکتوبات کا حوالہ نہیں دیا جس سے اس کے قول کی تائید ہوتی، حالانکہ المظہوم میں حضرت مخدوم کا ارشاد موجود ہے کہ سلطان محمد تغلق نے مقبرہ تیار کرایا اور اس میں حضرت رکن عالم قدس سرہ کو منتقل کیا تو گویا یہ ایک تاریخی شہادت ہو جو اس قیاس کے مقابلہ میں ترجیح اور لائق قبول نیز تاریخوں سے ثابت ہے کہ فخر الدین جو ناصر شاہ تغلق کی آمد و رفت نظام ملکی اور عمارت تاجاری کے سبب ملتان ٹھہرے بغیرہ میں ہا کرئی و عیب کیا ہو کہ اس زمانہ میں سلطان محمد نے مقبرہ بنوایا اور حضرت رکن عالم کو اول مقام سے نکلا کر اپنے بنوے ہوئے خطیرہ میں دفن کیا۔

تلخیص تبصرہ

یوگوسلاویا کے مسلمان

یوگوسلاویا کے مسلمانوں سے متعلق وہیں کے ایک اہل قلم اسمیل آغا سیاووک (Smilaga Simalovich) کا ایک مضمون بلغراد کے جریدہ ساؤتھ سلاو ہیرالڈ (South Slav Herald) میں شائع ہوا تھا جو اس اسلامک ریویو بابت ستمبر و اکتوبر ۱۹۳۵ء میں نقل ہو کر آیا ہے، ناظرین معارف کے لئے ہم اس کا خلاصہ ذیل میں پیش کرتے ہیں:-

یوگوسلاویا میں مسلمانوں کی تعداد اس وقت ساڑھے لاکھ سے زیادہ ہے، یہ لوگ زیادہ تر بوسنیا اور ہرزیگووینا میں آباد ہیں، کچھ مونٹینیگرو، سربیا، اور جنوبی سربیا میں بھی ہیں، ترکی اور البانی نسل کے لوگ بیشتر جنوبی سربیا میں پائے جاتے ہیں، چند مونٹینیگرو میں بھی آباد ہیں، عثمانیوں کے بنگان میں آنے سے قبل بھی موجودہ یوگوسلاویا کے جنوبی ضلعوں میں مسلمانوں کی چھوٹی چھوٹی جماعتیں سکونت پذیر تھیں، یہ لوگ خالص ترکی نسل کے تھے، عثمانیوں کے آنے کے بعد یوگوسلاویا کے موجودہ مسلمانوں نے اسلام اختیار کر لیا، لیکن باوجود اس کے کہ انھوں نے اسلام عثمانیوں سے اختیار کیا، نسلی اور قومی حیثیت سے ان میں کوئی آمیزش ہونے نہ پائی، اور ان کی قومی روایات، زبان، تحریر، گیت، اور انفرادیت بدستور باقی رہی جو عثمانیوں سے بالکل مختلف تھی،

یوگوسلاویا کے مسلمان ملکی تہذیب و تمدن کے تمام شعبوں میں سرگرمی کے ساتھ حصہ لیتے ہیں، بعض مسلمان یوگوسلاوی لٹریچر میں نمایان حیثیت رکھتے ہیں بعض معنوی اور سنگ تراشی میں ممتاز ہیں،

مسلمان عورتیں بھی ۱۹۱۸ء کے بعد سے حکومت کے انتظامی معاملات اور مدارس میں روز بروز زیادہ حصہ لے رہی ہیں، چنانچہ مسلمان عورتیں مدرسوں اور کالجوں میں پڑھاتی ہیں، ڈاکٹر ہیں، عدالتوں، ڈاکٹریوں اور دوسرے ملکی اداروں میں کام کرتی ہیں، یوگوسلاویا کے مسلمان متعدد مذہبی اور تعلیمی رسالے بھی نکالتے ہیں یوگوسلاویا میں بہت سے مشہور اسلامی کتب خانے ہیں، جن میں ہزاروں قیمتی مخطوطات محفوظ ہیں ان میں سے بعض مخطوطات پندرہویں صدی سے انیسویں صدی تک کی بلقان کی تاریخ کے مطالعہ کے لئے نہایت درجہ اہم ہیں،

اقتصادی حیثیت سے یوگوسلاویا کے مسلمانوں کی حالت آج بہت خراب ہے، کیونکہ ۱۹۱۸ء کی آزادی کے بعد زمینوں کا جو بندوبست ہوا، اس سے مسلمان زمینداروں کے ہاتھ سے بڑے بڑے علاقے چل گئے، اس انتظام کے باعث مسلمانوں کی ایک بڑی تعداد دفعۃً اپنی معاش کے سب سے بڑے ذریعہ سے محروم ہو گئی، اراضیات کا یہ بندوبست اچانک اور غیر متوقع ہونے کے علاوہ بہت بے موقع بھی پیش آیا، کیونکہ جنگ عظیم کے اثرات مابعد نے اس وقت تمام دنیا کے اقتصادی نظام کو پر اگندہ کر رکھا تھا یہ چوٹ ان کے لئے کاری تھی، کیونکہ مسلمان صدیوں سے حکمرانی کرتے آئے تھے، اور اپنی حکمرانی پر قناعت کر کے انھوں نے تجارت، صنعت و حرفت اور تعلیم کی ترقی میں کوئی حصہ نہیں لیا تھا، جب بوسینا اور ہرزیگووینا میں آسٹریا کی حکومت قائم ہوئی، تو اس نے بھی یہی مناسب سمجھا، کہ مسلمانوں کو تعلیم نہ دی جائے، کیونکہ ان کا جاہل رہنا اغراض حکومت کے لئے مفید تھا،

مذہبی تعلیم میں بوسینا اور ہرزیگووینا کے مسلمان ملک کے دوسرے مسلمانوں سے بہت برکے ہوئے تھے، کیونکہ انھوں نے آسٹریائی حکومت میں دس سال کی جدوجہد کے بعد ۱۹۰۹ء میں مذہبی اور تعلیمی خود اختیاری حاصل کر لی تھی، اس جدوجہد میں سیاسی رنگ بھی شامل تھا جس کا ثبوت یہ ہے، کہ مسلمانوں کے ساتھ سر بیا کے وہ عیسائی بھی شریک تھے، جو کلیسائے یونان سے تعلق رکھتے تھے، آسٹریائی

کے خلاف مسلمانوں کی اس تحریک کا سبب تھا، کہ حکومت نے موقوفہ عائد ادین پر ضبط کر لی تھیں، اور اس وقت عظیم الشان ڈاکٹر (Sara jeev) نے مسجدوں، حرم سراؤں، اور مسلمان نوجوانوں کے ساتھ زیادتی اور تہمت شروع کر دی تھی،

۱۹۱۸ء کی آزادی کے بعد حالات اس حیثیت سے بدل گئے، حکومت کی تحریک پر جب ملک کے ہر مذہب کو آئینی حقوق ملے، تو یوگوسلاویا کی انجمن اسلامیہ کو بھی ایک دستور دیا گیا، انجمن اسلامیہ کے اس دستور کے رو سے ایک مذہبی تنظیم قائم کر دی گئی، اور رئیس العلماء اس کا صدر مقرر ہوا، رئیس العلماء کا مرتبہ ایک وزیر کا ہے، اور قانوناً اسے شرعی قضاء کے تقرر کا حق حاصل ہے، اگرچہ یہ شرعی قاضی حکومت کے عہدہ دار ہیں، اور حکومت ہی سے ان کو مشاہرہ بھی ملتا ہے، تاہم ان کا تقرر رئیس العلماء کی منظوری کے بغیر نہیں کیا جاتا، مذہبی تعلیم کا خاص اہتمام ہے، ابتدائی مذہبی تعلیم مکتبوں میں دی جاتی ہے، جہاں سے فارغ ہو کر بچے ابتدائی مدرسوں میں داخل ہوتے ہیں، ان کے علاوہ سرکاری ابتدائی اور ثانوی مدرسوں میں بھی مذہبی تعلیم کا انتظام ہے، مذہبی عہدہ داروں کی تعلیم کے لئے بوسینا اور ہرزیگووینا کے علاقوں میں بائیس مدرسے ہیں جن میں سب سے زیادہ مشہور غازی حسرت بیگ کا مدرسہ ہے، جو سراژیوو (Sarajevo) میں واقع ہے، اس میں آٹھ درجے ہیں، اور اس کی حیثیت ایک ثانوی مدرسہ کی ہے، جو طلبہ اس مدرسہ سے فارغ ہو کر نکلتے ہیں، ان کو حکومت کی طرف سے امامت کی سند ملتی ہے، یہ امام مختلف امانتوں یعنی علاقوں میں مقرر کر دیے جاتے ہیں، ہر امامت میں تقریباً تین سو گھر ہوتے ہیں، اماموں کا فرض صرف مسجدوں ہی سے متعلق نہیں ہے، بلکہ اپنے علاقوں کے مسلمانوں کی پیدائش اور موت بھی انہی کو رجسٹر میں درج کرنی پڑتی ہے، دوسرے مذہبوں کے لوگ ترکی عہد حکومت میں بھی اس کام کو کرتے تھے، مگر مسلمانوں کے لئے یہ ایک بالکل نئی چیز ہے، جو ان کی مجلس علماء کے علاقہ میں جس میں ۱۳۰۲۶۹ گھراور ۵۳۱۲۶ مسلمان ہیں، کل ۱۴۲۶ مذہبی عہدہ دار ہیں جن میں ۳۱۲ امام ہیں، اس علاقہ میں ۱۰۴۳ مکتب ہیں، جہاں قرآن پاک کی تعلیم ہوتی ہے، اور ۵۳۸۲

بچے پڑھتے ہیں مسجدیں (۱۱۲۰) ہیں

فوج کی مذہبی ضروریات کے لئے ہر دستہ میں ایک مخصوص فوجی امام ہوتا ہے جس کا درجہ کپتان کا ہوتا ہے اسکو حکومت کی طرف سے تنخواہ ملتی ہے، وراثت جنگ میں بھی ایک فوجی امام ہوتا ہے، سراجیو وین تقریباً چالیس برس سے ایک شرعی مدرسہ شرعی قاضیوں کے لئے قائم ہے، اس وقت مملکت یوگوسلاویا میں ایک شوپچا شرعی قاضی موجود ہیں، جامعہ بلغراد میں مشرقی زبانوں اور اسلامی شریعت کا بھی ایک شعبہ ہے، صبح اور اس قسم کے دوسرے معاملات میں اسلامی شریعت کے مطابق عمل ہوتا ہے،

تمام مذہبی عہدہ داروں کو انجمن اسلامیہ کے خزانہ سے تنخواہیں دی جاتی ہیں، اور اس مدین حکومت انجمن مذکور کو (۱۵۱۲۰۰۰) دینار سالانہ دیتی ہے، اس کے علاوہ انجمن کے خزانہ میں اس مذہبی ٹیس کی رقم بھی آتی ہے، جو مسلمان ادا کرتے ہیں، نیز موقوفہ جائیدادوں کی آمدنی بھی جمع ہوتی ہے جس کا تخمینہ تقریباً ایک ارب دینار ہے،

بوسنیا، ہرزیگووینا، جنوبی سرہیا، اور سنج کے ہر شہر اور قصبہ میں مسلمان اکثریت میں ہیں، دیہاتوں میں ان کا پیشہ زراعت، اور تبا کو، افیون، ریشم کے کپڑے وغیرہ کی کاشت ہے، شہروں میں وہ تجارت اور دست کاری کا کام کرتے ہیں، وہ صنعت و حرفت میں بھی حصہ لیتے ہیں، خصوصاً لکڑی، چمڑے، کپڑے اور دھات کے کاموں میں وہ مطبوعات کے بھی مالک ہیں، متعدد کاروباری کوٹھیوں کے علاوہ ان کا ایک بڑا بینک بھی ہے جس کا سرمایہ چار کروڑ میں لاکھ دینار ہے، سراجیو وین بچوں کے لئے ایک یمیم خانہ بھی ہے اس کا انتظام جدید ترین طریقہ پر ہے، اور اس میں بچوں کو علوم و فنون کے علاوہ صنعت و حرفت کی بھی تعلیم جاتی ہے، سراجیو وین دستکاری کا ایک مدرسہ بھی ہے، جو ڈاکٹر ارنالڈ، پروفیسر لندن یونیورسٹی کے قول کے مطابق تمام دنیا میں اپنی قسم کا پہلا مدرسہ ہے، یہ مدرسہ تمام مسلمانوں کا ہے، ان کے علاوہ

مسلمانوں کی اور بھی مختلف تمدنی زلفا ہی، تجارتی، اخلاقی و زرخشی انجمنیں اور سوسائٹیاں ہیں،

یوگوسلاویا کے مسلمانوں کی تمدنی اور تعلیمی حیثیت زیادہ تر اس تمدنی اور تعلیمی انجمن کے قیام سے وابستہ ہے جو غیرت (Gjeric) کے نام سے مشہور ہے، مسئلہ ۱۹۰۷ء میں اس انجمن کے قیام کے وقت ثانوی مدارس کے تعلیم یافتہ مسلمانوں کی تعداد بھی بہت کم تھی، اور اعلیٰ مدارس میں تو شاید ہی کوئی داخل ہوا ہو، انجمن غیرت کے قائم ہوتے ہی بوسنیا اور ہرزیگووینا کے تمام حصوں میں مسلمانوں کی تمدنی اور تعلیمی حیثیت تیزی کی ترقی کرنے لگی، یہ انجمن آج ایک قومی انجمن ہے، جس کے مستقل ارکان کی تعداد چھپتر ہزار ہے، اس کی سرگرمیاں پہلے صرف تمدنی کاموں تک محدود تھیں، مگر ۱۹۱۹ء کے بعد سے اس نے اپنے مقاصد وسیع کر دیے ہیں، اور مسلمانوں کی قومی ترقی کے لئے کوشش کر رہی ہے، اس کے زیر اہتمام اس وقت نوا قاضی مدارس ہیں جنہیں چھ سو لڑکے اور لڑکیاں ثانوی مدارس کے درجہ تک تعلیم حاصل کر رہی ہیں، ان کے علاوہ ثانوی اور اعلیٰ مدارس کے طلبہ کو یہ انجمن مستقل وظائف بھی دیتی ہے، مسلمان عورتوں کے لئے اس نے مختلف صنعتوں کے کارخانے بھی قائم کر دیے ہیں، مثلاً کپڑا سینے کے کارخانے، قالین بننے کے کارخانے، کشتی سازی کے کارخانے وغیرہ وغیرہ، یہ انجمن تمام ضلعوں کے ناخواندہ مسلمانوں کو تعلیم دلانے کی کوشش کرتی ہے، اور اپنے خرچ سے ہر سال چند طلبہ کو قاہرہ اور الجزائر کی یونیورسٹیوں میں اعلیٰ تعلیم کے لئے بھیجتی ہے، سراجیو وین انجمن غیرت کے علاوہ بلغراد میں بھی اسی نام کی ایک انجمن ہے، جس نے گزشتہ سال طلبہ کے لئے ایک دارالافتاء تعمیر کیا ہے جس میں جامعہ بلغراد کے ڈیڑھ سو مسلمان طلبہ اور طالبات مقیم ہیں، اس کے علاوہ اوزدانیکا (Zdravica) نامی ایک اور انجمن بھی ہے جس نے سراجیو وین ثانوی مدارس کے لئے بہت سے دارالافتاتوں کا انتظام کر دیا ہے، ان انجمنوں کی سرگرمیوں کا نتیجہ یہ ہے کہ مختلف پیشوں اور سرکاری ملازمتوں میں مسلمانوں کی تعداد خاصی ہو گئی ہے، اعداد حسب ذیل ہیں:-

ڈاکٹر

۶۶

انجینیر

۴۱

پروفیسر

۸۹

نچ

۲۳۵

اساتذہ

۱۲۸

مختلف سرکاری عہدہ دار

۱۵۷۸

ان کے علاوہ فوج، مالیات اور ریلوے میں بھی مسلمان چھوٹے بڑے عہدوں پر مامور ہیں، موجودہ قوانین کے رو سے حکومت کا ہر عہدہ مسلمانوں کے لئے کھلا ہوا ہے، اس وقت ایک مسلمان ایک ضلع کی عدالت کا صدر ہے، ایک مسلمان وکیل سرکار ہے، ایک عدالت عالیہ کا جج ہے، اور ایک اسٹیشن کونسل کا ممبر ہے، مثلاً کے بعد سے مسلمان یوگوسلاویا کی فوج میں بھی برابر لئے جا رہے ہیں، اور ان میں سے بعض فوج کے نہایت ذمہ دار اور بلند عہدوں پر بھی فائز ہیں، مثلاً کے بعد سے ہر کینٹ میں کوئی نہ کوئی مسلمان ممبر ضرور رہا ہے، اور ۱۹۲۲ء میں تو کینٹ کے تین ممبر مسلمان تھے، اس وقت تک دس وزراء مسلمان رہ چکے ہیں، اور بعض اشخاص کو کئی کئی بار وزارت مل چکی ہے، موجودہ حکومت میں بھی ایک وزیر مسلمان ہے، مثلاً کے بعد سے مسلمان پارلیمنٹی سرگرمیوں میں بھی روز بروز زیادہ حصہ لے رہے ہیں، اس وقت ان کے گیارہ نمائندے نیشنل پارلیمنٹ میں اور سات سینیٹ میں ہیں، "عز"

چین کا مرکزی سائنٹفک ادارہ

چین کے مرکزی سائنٹفک ادارہ کا باضابطہ نام اکاڈمی سائنسز (Academia Sinica) ہے، جسے قومی حکومت نے ۱۹۲۷ء میں نانکنگ میں قائم کیا تھا، سرکاری سند کے رو سے یہ چین میں سائنٹفک تحقیقات کا سب سے بڑا ادارہ ہے، تمام دوسرے اداروں کے برخلاف یہ سیاسی تسلط سے آزاد ہے کیونکہ

یہ قومی حکومت نے ۱۹۲۷ء میں نانکنگ میں قائم کیا تھا، سرکاری سند کے رو سے یہ چین میں سائنٹفک تحقیقات کا سب سے بڑا ادارہ ہے، تمام دوسرے اداروں کے برخلاف یہ سیاسی تسلط سے آزاد ہے کیونکہ

یہ کسی وزارت یا مجلس کے ماتحت نہیں ہے، بلکہ اس کا تعلق تمام قومی حکومت یعنی خود صدر جمہوریہ سے ہے، چین کے سب سے بڑے قومی ادارہ کی حیثیت سے ان افراد یا جماعتوں کو اعزاز سی ڈگریاں دیتا ہے، جنہوں نے سائنس میں امتیاز حاصل کیا ہے، چین میں سائنٹفک تحقیقات کی نگرانی اور اہتمام کے لئے اس ادارہ میں تین ممبروں کی ایک کونسل بھی ہے، جو ملک کے منتخب سائنسدانوں پر مشتمل ہے،

یہ مرکزی ادارہ حقیقتہً متعدد سائنٹفک اداروں کا مجموعہ ہے، اس وقت اس کے زیر اہتمام مندرجہ ذیل سائنسوں کے دس ادارے کام کر رہے ہیں، ۱۔ طبیعیات، کیمیا، انجینئرنگ، مہیت، شہابیات، حیوانیات، نباتات، انسانیات، ارضیات، تاریخ، علم اللغہ، اور علوم معاشرت، اس فہرست سے ظاہر ہے کہ تحقیقات کا دائرہ کس قدر وسیع ہے،

مہیت اور شہابیات کے ادارے نانکنگ میں واقع ہیں، اول الذکر (۵۰۰) فٹ بلند پہاڑ کی ایک چوٹی پر تعمیر کیا گیا ہے، اس کا شمار مشرقی بعید کے بہترین رصد خانوں میں ہے، شہابیات کا ادارہ شہر کی ایک دوسری پہاڑی پر ہے، جس کو "رصد خانہ کی پہاڑی" کہتے ہیں، کیونکہ ۱۹۳۷ء میں ایک رصد خانہ تعمیر کیا گیا تھا، جو سترہویں صدی کی ابتدا تک قائم تھا، یہ ادارہ جدید ترین آلات تحقیق سے آراستہ ہے، اس میں زمین کی حرکت معلوم کرنے کے آلات بھی ہیں، یہ لاسکی کے ذریعہ سے اپنی پیشین گوئیاں برابر شائع کرتا رہتا ہے، چین کے دوسرے حصوں میں شہابیات کے جو مرکز ہیں ان سب سے اس کا تعاون رہتا ہے، اور ملک کے مختلف مقامات پر اس نے اپنی شاخیں بھی قائم کر رکھی ہیں، جن میں سے ایک کو کونور اور دوسری لاسائیں، بالائی ہوا کی تحقیق کی غرض سے ہر ہفتہ اس کے ماہرین طیاروں کے ذریعہ فضا کی سیاحت کرتے ہیں،

ان کے علاوہ ارضیات، حیوانیات، نباتات، تاریخ، اور لغت کے ادارے بھی نانکنگ میں قائم ہیں، ادارہ ارضیات اپنے کام کی نوعیت اور وسعت کے لحاظ سے چین کے نیشنل جیوگرافیکل

سروس

National Geographical Survey

جو وزارت صنعت و حرفت کے ماتحت ایک قدیم ادارہ ہے، بہت کچھ متا جلتا ہے، فرق صرف اس قدر ہے کہ اس میں ارضیات کے نظری پہلو پر زیادہ زور دیا جاتا ہے، اس کی مطبوعات بھی نیشنل سروس کی مطبوعات سے ضخامت میں کم ہونے کے باوجود بین الاقوامی شہرت حاصل کر چکی ہیں، اس کے ڈائریکٹر ڈاکٹر جے ایس لی، (Dr. J. S. Lee) نے حال میں چین کی ارضیات پر جیو گرافیکل سوسائٹی آف لندن اور برطانیہ کی دوسری یونیورسٹیوں میں تقریریں کی ہیں،

تمام اداروں میں چین کے باہر تاریخ اور لنت کا ادارہ اپنے شعبہ اثاریات کے اکتشافات کی بنا پر زیادہ مشہور ہے، پہلی بار قدیم چینی تاریخ کی تصحیح آثار قدیمہ کے اکتشافات سے کی جا رہی ہے، انیانگ (Anyang) واقع صوبہ ہونان جہاں یہ آثار قدیمہ کھود کر نکالے جا رہے ہیں، خاندان شاہگ (شاہ تاتلہ قم) کا پایہ تخت تھا، اسکی قدامت کا پتہ سب سے پہلے ۱۹۰۹ء میں لگا تھا جبکہ چند ایسی ہڈیاں برآمد ہوئی تھیں، جن پر نہایت قدیم حروف کندہ تھے، ۱۹۲۰ء سے کھودائی کا کام مسلسل جاری ہے، ایسی ہڈیوں، کوڑیوں، کانسہ اور مٹی کے برتنوں، اور پتھر کے اوزاروں کی بہت بڑی تعداد کھود کر نکالی گئی ہے، نیز متعدد محل اور مقبرے جو زمین میں دفن تھے، برآمد کئے گئے ہیں، ان میں سے بعض نو اور چینی آرٹ کی نمائش میں جو لندن میں ہونے والی ہے، دکھائے جائیں گے، تاریخ اور لنت کے شعبوں کے کارنامے بھی کم اہم نہیں ہیں، ان دونوں نے بھی متعدد کتابیں شائع کی ہیں،

علوم معاشرت (Social Sciences) کا ادارہ بھی ناننگ میں قائم کیا گیا تھا اس میں چار علوم کے شعبے تھے: قانون، معاشیات، عمرانیات، اور علم جنس بشری (Anthropology) ان میں موخر الذکر کے کارنامے سب سے زیادہ ہیں، اس شعبہ نے شمالی مشرقی اور جنوبی مغربی چین

کی قدیم قوموں کا بہت کچھ مطالعہ کیا ہے، ۱۹۳۰ء میں یہ ادارہ انسٹی ٹیوٹ آف سوشل سروس کے ماتحت رکھ دیا گیا، اور اس کا مرکزی پابلیک میں قائم کیا گیا، اب یہ ادارہ تمام تر معاشیات کے مطالعہ سے تعلق رکھتا ہے اور علم جنس بشری کے قدیم شعبہ کو انسانیات کا شعبہ بنا کر ادارہ تاریخ و لنت کے ماتحت کر دیا گیا ہے، نفسیات، طبلیات، کیمیا، اور انجینئرنگ کے ادارے شنگھائی میں واقع ہیں، نفسیات کا ادارہ سچوٹا ہے، اور اب وہ ناننگ میں منتقل کیا جا رہا ہے، بقیہ تینوں ادارے شنگھائی ہی کی ایک دو منزلہ عمارت میں ہیں، جو ۱۹۳۰ء میں پچاس ہزار پونڈ کے سرمایہ سے تیار کی گئی ہے، طبلیات اور کیمیا کے اداروں میں بہترین آلات اور سامان ہیں، اور ان تینوں اداروں میں کوشش کی جا رہی ہے، کہ چین کی ملکی پیداوار کو سائنسنگ تحقیق و تجربہ سے صنعت و حرفت کیلئے زیادہ سے زیادہ کامیاب بنایا جائے، اکاڈمیا سنیکا کو سرکاری خزانہ سے ایک لاکھ پونڈ سالانہ ملے ہیں، اس کے سرمایہ محفوظ کی آمدنی اور دوسری مختلف امداد کو بھی اگر شامل کر لیا جائے، تو اس کی سالانہ آمدنی تقریباً ڈیڑھ لاکھ پونڈ ہو جاتی ہے،

Institute of Social Survey of the China Foundation for the advancement of education and culture.

سرگزشت ادب کی

یہ مختصر رسالہ ترکون کی علمی ترقیوں، اور ترکی ادبیات کی اجمالی سرگزشت میں ہے، اس میں ترکی ادب کی تاریخ کے تقریباً ہر دور کے ممتاز شعراء کا تعارف دلاؤیز انداز میں کر دیا گیا ہے، حجم تقیص ۲۰۰۲ کے ۱۶ صفحہ قیمت ۲ روپے

”میسجر“

اجزاء علیہ

آفتاب کی شعاعوں سے پچاس گنی زیادہ تیز شعاعیں

ابھی تک کوئی ایسا آلہ ایجاد نہیں ہوا تھا جس سے رنگ کی پختگی کا حال جلد اور قابلِ اعتماد طریقہ پر معلوم ہو سکے۔ رنگ کی پختگی کا اندازہ رنگین چیزوں کے دھوپ میں رکھنے سے ہو سکتا تھا، کیونکہ آفتاب رنگ کا سب سے بڑا دشمن ہے لیکن یہ طریقہ نہ صرف دیر طلب بلکہ ناقابلِ اعتماد بھی تھا کیونکہ آفتاب کی شعاعوں کی تیزی کا انحصار زیادہ تر موسم اور عرض البلد پر ہے، لہذا ان تمام کارخانوں کے لئے جن میں رنگوں کا استعمال ہوتا ہے، مثلاً پارچہ بانی اور رنگ سازی کے کارخانے، آئینہ ہون (Gind house) واقع ہالینڈ کے ایک سائنٹسٹک محل کی ایجاد بہت ہی مفید ثابت ہوگی، اس محل نے ایک ایسا آلہ ایجاد کیا ہے جس سے رنگ کی پختگی کا اندازہ تھوڑی دیر میں کیا جاسکتا ہے، آفتاب کی کرنیں مختلف قسم کی ہوتی ہیں سائنٹسٹک تحقیق سے یہ بات ثابت ہو چکی ہے کہ اسکی بعض کرنیں رنگ کے لئے مطلق مضر نہیں ہیں، لہذا اس آلہ کے ایجاد کرنے والے نے صرف انہی کرنوں کو پیدا کرنے کی کوشش کی ہے جو رنگ کے لئے مضر ہیں، اور وہ نہ صرف اس کوشش میں کامیاب ثابت ہوا ہے، بلکہ اس نے ان مصنوعی کرنوں کو قوت میں آفتاب کی کرنوں سے بھی تقریباً پچاس گنی زیادہ تیز بنا دیا ہے، اس آلہ کی لمبائی ایک گز ہے، اور یہ آسانی سے میز پر رکھا جاسکتا ہے، اس کی شعاعیں متحدہ اور ہم مرکز ہو کر ایک مربع سنٹی میٹر (تقریباً نصف انچ) پر پڑتی ہیں، اور ایک یا زیادہ سے زیادہ دو گھنٹہ میں ان سے وہ نتیجہ نکل آتا ہے، جو آفتاب کی شعاعوں سے مہینوں میں برآمد ہوتا ہے، چونکہ یہ شعاعیں نہایت تیز ہوتی ہیں، اس لئے جس چیز کو امتحان کی غرض سے اس کے سامنے

رکھتے ہیں، اسے جلنے کے خوف سے برابر ہٹا کرتے رہتے ہیں، اس آلہ کی صحت کا امتحان اس طرح کیا گیا کہ ایک ہی قسم اور رنگ کی دو چیزیں علیحدہ علیحدہ اس کے آفتاب کے سامنے رکھی گئیں، اور پھر رنگ کے اڑنے کے بعد مقابلہ کرنے پر دیکھا گیا، تو دونوں بالکل یکساں تھیں،

بعض قدیم ترکی و ستاویزات

حال میں جمہوریہ ترکی کی ایک کمیٹی نے جو تاریخی چیزوں کے مطالعہ و تحقیق میں مصروف ہے، باب عالی کی قدیم دستاویزات کی دو جلدیں شائع کی ہیں، پہلی جلد ۱۹۱۱ء سے ۱۹۱۸ء تک کی ہے، ان دستاویزات میں اس عہد کے استنبول کے معاشرتی، اقتصادی، تجارتی، بلدی، نیز دیگر حالات ملتے ہیں، اور اس دور کی طرز معاشرت کی صحیح اور اصلی تصویر نظر آتی ہے، متعدد دستاویزات میں مسجدوں، نہروں، اور حماموں کی مرمت کے احکام ہیں، پہلی جلد کے ایک حصہ میں وہ احکام درج ہیں جو غیر مسلموں کے عبادت خانوں، اور ان کی معاشرتی حیثیت سے متعلق نافذ کئے گئے تھے، دوسری جلد کی ایک دستاویز میں وہ اجازت نامہ محفوظ ہے، جو سلطان نے ابراہیم پاشا کی درخواست پر مطبع قائم کرنے کی نسبت عطا کیا تھا، یہ ایک طویل دستاویز ہے جس میں اجازت کے ساتھ اس کے شرائط بھی لکھے ہوئے ہیں، پہلی شرط یہ تھی کہ فقہ، تفسیر، اور حدیث کی کتابیں طبع نہ کی جائیں گی، اور صرف وہی کتابیں چھپائی جو صرف ونحو، تاریخ، سائنس، طب، ہیئت، اور جغرافیہ سے متعلق ہوں گی، دوسری شرط یہ تھی کہ چھپنے کے بعد یہ کتابیں ایک خاص مجلس کے سامنے معائنہ کے لئے پیش کی جائیں گی، اور اسی وقت شائع ہوں گی، جب وہ مجلس احکام مطالعہ کر چکے گی،

انسانی عمر

ماہرین علم تشریح اس نتیجہ پر پہنچے ہیں، کہ ایک حیوان کی فطری مدت حیات عموماً اس مدت کی پانچ گنی ہونی چاہئے، جو اس کی کامل جسمانی نشوونما کے لئے ضروری ہے، چونکہ انسان کی جسمانی نشوونما ۲۱ سال

میں اپنے کمال تک پہنچ جاتی ہے، اسلئے کئی مذکورہ کی بنا پر اسکی عمر اوسطاً (۱۰۵) سال ہوتی چاہئے۔
امریکن میڈیکل ایسوسی ایشن نے اس مسئلہ کو از سر نو پیش کر کے ماہرین حیاتیات سے دریافت کیا ہے، کہ جب وہ
ناطق عموماً کیون اس مدت سے قبل ہی اپنے زندگی کے ایام پورے کر لیتا ہے، موجودہ زمانہ میں ریاستہائے
متحدہ امریکہ میں ایک لاکھ آدمیوں میں سے صرف (۳۳) آدمی سو سال کی عمر تک زندہ رہتے ہیں، اکثر
لوگ (۶۰) اور (۸۰) سال ہی کے درمیان ختم ہو جاتے ہیں، اس کا بڑا سبب محققین کے نزدیک یہ
ہے، کہ ان کے آبا و اجداد کی عمریں بھی زیادہ نہیں ہوتیں، پروفیسر ریمینڈ پرل (Raymond Pearl)
نے طویل مطالعہ و تحقیق کے بعد یہ رائے قائم کی ہے، کہ حادثات سے قطع نظر انسان کی مدت حیات بھی اُسی
حد تک ایک موروثی چیز ہے، جس حد تک اسکے قد کی لمبائی،

جرمن کتابوں اور سالوں کی قیمتوں میں تخفیف

جرمن کتابوں اور رسالوں کی گران قیمت پر برطانیہ اور امریکہ کی طرف سے جو اعتراضات ہوئے تھے، ان کی بنا پر دو سال ہوئے، جرمن ناشرین نے قیمتوں میں بیس فی صدی کی تخفیف کر دی تھی، لیکن چونکہ یہ تخفیف پونہ کی قیمت کے گرجانے سے غیر محسوس رہی، اسلئے احتجاج بدستور باقی رہا، چنانچہ اب جرمن ناشرین نے مزید تخفیف کا اعلان کیا ہے، جس کے رو سے ان تمام نئی کتابوں اور رسالوں کی قیمتوں میں جو جرمنی میں شائع ہونگے، ۹ ستمبر ۱۹۳۵ء سے پچیس فی صدی کی کمی ہو جائیگی،

اکھا دی رو

رسالہ لٹریچر کی روایت ہے کہ آسٹریلیا کی آخری مردم شماری میں وہاں کے ۸۴۸۹۴۸ باشندوں نے اپنا مذہب بتانے سے انکار کر دیا، اس سے قبل ۱۹۲۱ء کی مردم شماری میں ایسے لوگوں کی تعداد صرف (۹۲۲۵۸) تھی، آسٹریلیا کے صوبہ نیو ساؤتھ ویلز میں (۳۵۳) آدمیوں نے اپنے کو ملحد بتایا (۵۱۰) نے دہریت کا اعلان کیا، (۱۲۰۱) نے اپنے کو ہر مذہب و ملت سے بے تعلق ظاہر کیا، (۱۸۱) نے عقلیت

کا قلع بتایا، اور (۶۲۱) نے "روحانیت" کا رسالہ مذکور کا بیان ہے، کہ امریکہ کے متعلق بھی یہ رپورٹ شائع ہوئی ہے، کہ وہاں (۱۲۵۰۰۰۰۰) آدمیوں میں (۵۰۰۰۰۰۰) ایسے مین جن کا کوئی مذہب نہیں ہے،

انگلستان اور عیسائیت

انگلستان میں عیسائیت کے حلقہ بگوشوں کی تعداد روز بروز کم ہو رہی ہے، چنانچہ حال میں سینٹ پال کے ڈین، ڈاکٹر بیٹھوز (Dr. w. R. Matthews) نے کیمبرج میں ایک مذہبی انجن میں تقریر کرتے ہوئے، اس کی تصدیق بھی کی، موصوف نے فرمایا:۔۔۔ میرا خیال ہے کہ اس ملک کے بیس فی صدی سے زیادہ آدمی کسی معنی میں بھی عیسائی نہیں ہیں، اور ہمارے ہاں ایک قومی کلیسا کا ہونا مجھے تو ایک عجیب چیز معلوم ہوتا ہے،

نیوزی لینڈ میں زلزلوں کی تعداد

نیوزیلینڈ (New Zealand) کے زلزلوں کی یادداشت ۱۹۳۱ء سے رکھی جاتی ہے، اُس وقت سے ۱۹۳۲ء کے آخر تک اس کے مختلف حصوں میں چھ ہزار سے زیادہ زلزلے آچکے ہیں

بعض جانوروں کی عمریں

برطانیہ کے ایک سنس دان نے بعض جانوروں کی عمریں حسب ذیل بیان کی ہیں:-

خرگوش چھ سال سے سات سال تک، گھوڑا بائیس سال سے پچیس سال تک

سائٹھ سال	اونٹ اور گائے	سترہ	پندرہ	بلی
ایک سو دس سال	کچھوا	اٹھارہ	سولہ	کتا
ایک سو بیس سال	عقاب	بیس	اٹھارہ	ریچھ
چار سو سال	ہاتھی	پچیس	بیس	گینڈا

ادبیت

سخن ماہر

از جناب منظور حسین صاحب ماہر القادری حیدر آباد دکن

نشاط و کیفیت کا عالم زمین سے آسمان تک ہے
یہی طوفان مجھے آسودہ ساحل بنائے گا
محبت کو خیالِ ماسوا چھو بھی نہیں سکتا
فرشتوں کی زبانوں پر بھی ہر میرا ہی افسانہ
نظر آتا ہے کیوں ذروں میں عکسِ خطِ پیشانی
تمہارے حسنِ سقوسِ قرح کی رنگ آرائی
وہ اک جذبہ ہوس کا ہر محبت ہو نہیں سکتی
تری مخمور آنکھوں کا تصور اے معاذ اللہ!
کوئی بچھڑے ہوؤں کی بات بھی سنتا نہیں تاجر
جس کی مہربانی کا رواں نککا رواں تک ہے

کلامِ تمثیل

از جناب شیخ عبد اللطیف صاحب تمثیل، ام، اے، ام، او، ال، لکچر، امیر سن گونٹ کالج ملتان

نہ جاگی آج تک تقدیر دیکھا چاہئے کیا ہو؟
پڑے چشمِ عدو میں یا بنے مدفنِ خدا جانے
ہوا جاتا ہے خالی یہ نشین بھی تصور کا!
پریدہ رنگ ہر تصویر دیکھا چاہئے کیا ہو!

ابھی آغاز ہے، بگڑا ہے نقشہ بزمِ ہستی کا
ہزاروں نقشِ پاسبانہ طلب اور بے منتظر
ابھی کن مشکوں سے بن نکالے تھے تقدیر کے
کھلے راہِ وفا یا منہد ہوں رخنے محبت کے
دل بیتاب! کیوں کھولا کسی کے حسن کا پڑ
تپشِ تقدیر کا لکھا نہیں مٹا نہیں مٹتا،
نہیں بنتی کوئی تدبیر دیکھا چاہئے کیا ہو!

انوارِ سخن

از جناب لطیف انور گورداسپوری پشاور

یہاں کی سرزمین کیوں آسمان معلوم ہوتی ہے
تصور میں تری معصوم صورتِ شامِ تنہائی
کوئی سمجھے نہ سمجھے غمزدہ کا مدعا لیکن
نہ پوچھے اسے چارہ گرابِ درد کی شدت کیلئے
کبھی دل کو نہ اتنا شاد پایا تھا یہاں پہلے
ترے خنجر کی زد پڑتی ہے جس پر برسرِ مقتل
دل و دیدہ کی تسلیں ڈھونڈنے والے یہاں

وہ ہنگامِ جدائی کہ گئے تھے ایک بات انور

مگر مجھ کو وہی اب داستان معلوم ہوتی ہے

بالتقوى والتقوا

عربوں کی جہاز رانی

مؤلفہ مولانا سید سلیمان ندوی صفحات معتمہ ۲۰۵ صفحات قیمت عدسے کا پتہ اسلامک

ریسرچ ایسوسی ایشن ۴۴ چوپائی روڈ ڈیہی،

مسلمانوں کے تمدنی کارناموں کی جو یادگاریں تھیں، وہ اگرچہ بہت کچھ مٹ گئیں، تاہم اون کا بچا کچا حصہ اب بھی دنیا کے ہر گوشہ میں موجود ہے، اور مسلمانوں کی گذشتہ عظمت کی یاد کو تازہ کر رہا ہے لیکن یہ تمام یادگاریں صرف خشکی میں موجود ہیں، اونھوں نے سمندر کی متلاطم موجوں کے اندر جو کارہائے نمایان کئے تھے، انکی کوئی زندہ یادگار اس وقت موجود نہیں، صرف تاریخوں میں ان کی بحری جدوجہد کا متفرق طور پر تذکرہ موجود ہے، لیکن ان پر اگندہ معلومات کو اگر ایک جگہ جمع کر دیا جائے تو دنیا کو صاف معلوم ہو جائے کہ کسی زمانے میں مسلمان بحر و بر اور خشک و تر دونوں پر چھپا گئے تھے، اور انھوں نے خطِ خشکی میں ہزاروں سرِ بفلک عمارتیں بنائی تھیں، اسی طرح سمندر کی سطح پر جہازوں کی ایک دنیا آباد کر دی تھی۔

لیکن ان پر اگندہ معلومات کے جمع کرنے کے لئے وسعتِ نظر کے ساتھ مسلسل محنت کی ضرورت تھی، اور اس کام کو وہی لوگ انجام دیکتے تھے جنھوں نے صرف علمی خدمات کے لئے اپنی زندگیاں وقف کر دی تھیں، اور وہی لوگ اس ٹھوس موضوع کے مخاطب ہو سکتے تھے، جو کسی خالص علمی سوسائٹی سے تعلق رکھتے ہوں۔ خوش قسمتی سے بڑی گورنمنٹ کے شعبہ تعلیم نے ۱۹۳۱ء میں مولانا سید سلیمان ندوی سے ایک علمی خطبہ

دینے کی خواہش کی، اور انھوں نے بڑی کی مناسبت سے جو ہندوستان کا بڑا بندرگاہ ہے، اس موضوع کا انتخاب کیا، اور ۱۸-۱۹-۲۰-۲۱ مارچ ۱۹۳۱ء کو اس پر انجمن اسلام ہائی اسکول ہائی میں چار خطبے دیئے اور اس میں خطبہ اسلامک ریسرچ ایسوسی ایشن بڑی کی جانب سے معارف پریس میں نہایت صفائی و انتہام کی گئی چھوٹی تقطیع پر چھپ کر شائع ہوئے ہیں، اس رسالے میں سب سے پہلے یہ دکھایا گیا ہے، کہ اسلام سے پہلے اہل عرب جہاز رانی میں نہایت درک رکھتے تھے، اور اس پر لغات عرب، اشعار عرب اور قرآن پاک سے شواہد جمع کئے گئے ہیں، لیکن یہ الفاظ لغت کے علاوہ تاریخوں، سفرناموں، اور مختلف تذکرہوں میں مذکور ہیں، اسلئے ان سے یہ ثابت نہیں ہوتا، کہ یہ تمام الفاظ عمدہ جاہلیت میں پیدا ہو چکے تھے، اور اہل عرب ان سب سے واقف تھے،

اشعار عرب سے بھی صرف اس قدر ثابت ہوتا ہے، کہ اہل عرب نے کشتیوں اور جہازوں کے چلنے کا منظر دیکھا تھا، یا یہ کہ بحری سفر کیا تھا، یہ نہیں ثابت ہوتا کہ وہ خود جہاز رانی کرتے تھے،

قرآن مجید کی آیتوں میں تمام بنی نوع انسان سے خطاب ہو، لیکن وہ عرب بھی ہیں، داخل ہوں لیکن یہ ضروری نہیں، ہر حال ان آیتوں سے بھی صرف اس قدر ثابت ہوتا ہے کہ عرب لوگ بحری سفر کرتے تھے، دریا سے موتی اور شکر لٹکانے تھے، مچھلی کا شکار کرتے تھے، تجارتی سامان دوسرے ملکوں میں بیچتے تھے، لیکن یہ نہیں ثابت ہوتا، کہ خود انکے جہاز ہوتے تھے، اور وہی جہازوں کو چلاتے تھے، عہد نبوت میں عربوں کے بحری سفر کے عنوان سے فاضل مؤلف نے جو واقعات درج کئے ہیں، ان سے بھی صرف اتنا ثابت ہوتا ہے کہ اہل عرب بحری سفر کرنے کے عادی تھے، لیکن رسالے کا موضوع عربوں کی جہاز رانی ہے، عربوں کا بحری سفر نہیں ہے، تاہم کوئی ایسی شہادت بھی نہیں ہے جس سے یہ ثابت ہوتا ہو کہ اہل عرب فن جہاز رانی سے ناواقف تھے، بلکہ لغات عرب، اشعار عرب اور قرآن پاک کی آیات میں جہاز رانی کے متعلق جب قدر الفاظ اور درجہ کے متلاطم وغیرہ کے جب قدر مناظر و کیفیات مذکور ہیں، ان سے بظاہر یہ قیاس ہوتا ہے، کہ اہل عرب اس

فن کے تمام نیشب و فراز سے واقف تھے، اور غالباً فاضل مؤلف نے یہی ثابت بھی کرنا چاہا ہے، البتہ دو اسلام میں مسلمانوں کی جہاز رانی کا جو سلسلہ شروع ہوا اسکو مصنف نے نہایت ترتیب و تسلسل کیسے بحوالہ اسناد لکھا ہے، اور عہد فاروقی، عہد عثمانی، اور عہد نبو امیہ اور عہد عباسیہ میں مسلمانوں نے جو بحری ترقیاں کیں ان کے تمام جزئیات کی تفصیل کی ہے، اور اس تفصیل سے معلوم ہوتا ہے کہ عربوں کی جہاز رانی کی اصلی ترقی عہد عثمانی سے شروع ہوئی، اور نبو امیہ، عباسیہ اور فاطمیین کے زمانے تک جاری رہی، لیکن دسویں صدی ہجری یعنی عثمانی ترکوں کے زمانے میں اس کا خاتمہ ہو گیا، اور تمام ساحل اوقیانوس ہندرگاہ ان کے ہاتھوں سے بھل گئے،

علی جدوجہد کے ساتھ عربوں نے فن جہاز رانی میں علمی حیثیت سے جو ترقیاں کی تھیں، انکو بھی فاضل مؤلف نے نہایت تفصیل کے ساتھ لکھا ہے، مثلاً یہ کہ سب سے پہلے ایک عرب جہازران کو یہ علم ہوا کہ تمام سمندر الگ الگ نہیں ہیں، بلکہ سب کے سب ایک مشترک بحری دنیا ہیں، عربوں ہی نے سمندر کی صحیح پیمائش کی، اور اس کے متعلق قدیم فلاسفہ کی بہت سی غلطیاں ثابت کیں، سمندروں کے نقشے مرتب کئے، ہواؤں اور جزیروں سے واقفیت حاصل کی، جہاز رانی کے قوانین مدون کئے، سمندروں میں منار اور لائٹ ہاؤس بنائے، قطب نما ایجاد کیا، یا کم از کم اس سے کام لیا، جہاز سازی کے کارخانے قائم کئے، بحریات پر کتابیں لکھیں، ڈوبے ہوئے جہازوں کے نکالنے کے لئے آلات بنائے، غرض اس قسم کی بہت سی معلومات ہیں جن سے معلوم ہو سکتا ہے کہ اس زمانے میں فن جہاز رانی نے جو ترقی کی ہے اس کا ابتدائی خاکہ عربوں ہی نے قائم کیا تھا، اور اس لحاظ سے فاضل مؤلف مستحق مبارک باد ہیں کہ انھوں نے اس قسم کی معلومات کو اسلامی تاریخ، اسلامی جغرافیہ، اور اسلامی سفرناموں کے نہایت نامعلوم گوشوں سے ڈھونڈ ڈھونڈ کر جامعیت اور استقصاء کے ساتھ ایک جگہ جمع کر دیا ہے،

تذکرہ محسن

مؤلف منشی محمد امین صاحب زبیری وظیفہ یاب متمم تاریخ بھوپال، ضخامت مع فیضہ ۳۱۵ صفحات قیمت :- غیر منٹے کا پتہ مسلم یونیورسٹی کتب ڈپو علی گڑھ،

اردو مصنفین میں گذشتہ اعیان اسلام کے تذکرہ نویس تو بہت ہیں، لیکن موجودہ دور میں جو اعیان واکابر گذرے ہیں، ان کے سوانح حیات کی طرف اس سے زیادہ کسی نے توجہ نہیں کی، کہ جب ان کی وفات ہوئی تو ان کے حالات میں ایک آدھ مضمون اخبارات و رسائل میں لکھ دیا، یا ان کے حالات میں کوئی رسالہ شائع کر دیا، حالانکہ موجودہ دور میں بعض ہستیاں ایسی گزری ہیں جن کی زندگی منقل و مبسوط سوانح عمری لکھنے کا استحقاق رکھتی تھیں، لیکن موجودہ دور کے مصنفین میں منشی محمد امین زبیری کو یہ خاص امتیاز حاصل ہے، کہ انھوں نے اسی قسم کے بزرگوں کے حالات کو اپنا خاص موضوع قرار دیا، اور مختلف طریقوں سے نہایت محنت و جان بکھا ہی کے ساتھ ان کی زندگی کے ہر شعبہ کے متعلق وسیع مستند معلومات جمع کر کے خاص ان کی سوانح عمریاں مرتب کیں،

جس زمانے میں وہ ریاست بھوپال میں متمم تاریخ تھے، انھوں نے خاص بیگیاں بھوپال کے حالات میں ایک کتاب شائع کی تھی، اور نواب سلطان جہان نیگم کے خطبات و غیرہ کا مجموعہ شائع کیا تھا، اس کے بعد نواب وقار الملک کے حالات جمع کئے، جو وقار حیات میں شامل ہو کر محمد ثن کا نفر علی گڑھ کی طرف سے شائع ہوئے، اب انھوں نے اسی جامعیت و تفصیل کے ساتھ نواب محسن الملک مرحوم کی سوانح عمری شائع کی ہے، جس میں ابتدائی تعلیم و تربیت، ملازمت، حیدرآباد کی خدمات، جلیلہ قومی زندگی، اور سیاسی خدمات، وفات، اخلاق و عادات، وغیرہ کا تفصیلی بیان ہے، اور جو کچھ لکھا ہے مستند ذرائع سے لکھا ہے، اور ان کے متعلق اور لوگوں نے جو کچھ لکھا تھا، ان سب کو بھی شامل کر لیا ہے،

مثنوی خوبیوں کے ساتھ کتاب ظاہری حیثیت سے بھی نہایت دیدہ زیب ہے، لکھائی چھپائی عمدہ اور کتاب میں متعدد نوٹ بھی شامل کیے گئے ہیں،
نواب محسن الملک مرحوم کی جو اہمیت ان کے زمانہ میں تھی، اور علی گڑھ کالج کی جو خدمت انھوں نے کی، وہ مسلمانوں کی تاریخ کا نہایت اہم جزو ہے، اور ہم مشکور ہیں کہ جناب منشی محمد امین صاحب نے تاریخ سے اس اہم حصہ کو اپنی اس تالیف سے محفوظ کر دیا ہے، محسن الملک مرحوم کے سیاسیات کی نسبت دورائیں ہوتی ہیں، اور اسلئے اگر مؤلف نے ان میں سے صرف ایک پہلو اختیار کر لیا ہے، تو وہ مورد الزام نہیں،

”ع“

انگریزی کے چند نئے اخبار

ڈکن ٹائمز ہفتہ وار ناشر جناب رشید احمد صاحب ڈکن ٹائمز پریس مدراس تقطیع بڑی ضخامت

۲ صفحات قیمت ہر پرچہ ایک آنہ،

ہندوستان میں مسلمانوں کے انگریزی اخباروں کی کمی جس شدت کیساتھ محسوس کی جا رہی ہو وہ محتاج بیان نہیں، قوم میں وقتاً فوقتاً اسکے لئے پرزور تحریکیں شروع ہوئیں، لیکن سوڈے کے جوش کی طرح وہ بہت جلد ٹھنڈی بھی ہو گئیں، ایسی صورت میں مدراس کے مسلمان مبارکباد کے مستحق ہیں کہ ایک ہفتہ وار انگریزی اخبار کامیابی کے ساتھ ویڑھ سال سے چلا رہے ہیں، ڈکن ٹائمز میں سیاسی، معاشرتی، اقتصادی، اور تجارتی، ہر قسم کے مضامین اور خبریں ہوتی ہیں، ہفتہ کی تمام اہم خبریں بھی کجا جاتی ہیں، اس میں التزام کیساتھ ایک صفحہ مالک اسلامیہ، ایک ہندوستانی ریاستوں اور ایک خواتین سے متعلق ہوتا ہے، تجارتی کاروبار کی اطلاعات بھی ہوتی ہیں، ریش منڈل اور لب و لہجہ سنجیدہ ہوا امید ہے کہ ہندوستان کے مسلمان اسکی حوصلہ افزائی کریں گے،

ٹروٹھ ہفتہ وار ناشر جناب سید محمد شاہ صاحب دفتر ٹروٹھ نمبر ۶۵، ریلوے روڈ لاہور تقطیع فلکیپ

صفحات ۸ قیمت سالانہ چار روپے، فی پرچہ ایک آنہ،

جلس تبلیغ القرآن کا یہ نقیب اپنی ظاہری اور معنوی خوبیوں کیساتھ مئی ۱۹۳۵ء سے کل رہا جو اسکے پیش نظر مذہب اسلام کی خدمت اور ملت اسلامیہ کی معاشرتی اصلاح ہے، جسے پرچہ اب تک شائع ہو چکے ہیں ان کے مطالعہ سے اطمینان ہوتا ہے کہ یہ اخبار اپنے نصب العین پر صداقت کیساتھ قائم ہے، مضامین اکثر و بیشتر مسلمان ہند کی قومی فلاح سے متعلق ہوتے ہیں اور جنرل مدیر جناب فضل کریم خان صاحب درانی بی لے کا زور قلم مسائل زیر بحث کی اہمیت کو اور زیادہ موثر بنا دیتا ہے اسکے مذہبی مضامین زمانہ حال کے مقتضی کے مطابق ہوتے ہیں قادیانی اصحاب کے خیالات کی تردید بھی اسکے مقاصد میں ہے، مسلمانوں کی حیاتیاتی کے مختلف پہلوؤں پر سنجیدگی کیساتھ انھار خیال کیا جاتا ہے، اور غیروں کی طرف سے مسلمانوں پر جو حملے ہوتے رہتے ہیں، ان کی مداخلت کیجاتی ہے، ضرورت ہے کہ انگریزی داں مسلمانوں میں اسکی اشاعت کثرت سے ہو،

اسلام (پندرہ روزہ) دفتر اسلام دروازہ شیر نوالہ لاہور تقطیع فلکیپ قیمت سالانہ دو روپے، فی پرچہ ایک آنہ،

مدت کو یہ ضرورت محسوس کی جا رہی تھی کہ علماء اسلام کے زیر نگرانی انگریزی کا کوئی مذہبی پرچہ شائع ہو، جو انگریزی داں مسلمانوں اور ملکوں میں صحیح اسلام سے واقفیت بہم پہنچا دے اور نوجوانوں کو گمراہیوں سے بچا کر لاہور کی مشہور نمبر خدام الدین جو معتبر و مستند علماء کے زیر اثر اپنا کام انجام دے رہی ہے، ہمت کی اور اسلام کے نام سے یہ نپہرہ روزہ اخبار جاری کیا گیا، انگریزی مینہ کی ۲۲ مارچ کو لاہور سے شائع ہوتا ہے اسوقت تک دس نمبر کل چکے ہیں اور ہر سب کے سب اس جذبہ اخلاص و خدمت دین کے آئینہ دار ہیں، جو انہیں مذکور کی نمایاں خصوصیت ہے، مضامین مذہبی، علمی، تاریخی، معاشرتی، ہر نوع کے ہوتے ہیں، جنکا مطالعہ ناظرین کیلئے مفید ہے تقریباً ہر اشاعت میں اسلام اسلامی علوم و فنون یا تہذیب تمدن پر ایک مضمون کسی مشہور غیر مسلم اہل قلم کا بھی ہوتا ہے، یہ اہتمام ان حضرات کیلئے کیا جاتا ہے جنہیں اپنی خوبیاں بھی غیر ذکی عینک کے بغیر نظر نہیں آتیں، ضرورت ہے کہ یہ اخبار ملکوں میں اور جزائر ہند میں پھیلے، جہاں انگریزی کے سوا مذہبی واقفیت کا کوئی اور ذریعہ نہیں اسکی بھی ضرورت ہے کہ مسلمان اسکی مالی مدد کریں تاکہ یہ اخبار تادیر مسلمانوں کی مذہبی خدمت انجام دے سکے،

مکتبہ مطبوعات جدیدہ

طنزیات و مضحکات، از جناب رشید احمد صاحب صدیقی، ایم اے، پروفیسر مسلم یونیورسٹی

ناشر ہندوستانی اکیڈمی، الہ آباد، حجم ۲۳۹ صفحے، قیمت ۱۰/-

جناب رشید احمد صاحب صدیقی ہماری زبان کے مشہور سنجیدہ مزاح نگار ہیں، موصوف نے ہندوستانی اکیڈمی الہ آباد کی دعوت پر طنزیہ و مزاحیہ صنف تحریر پر ایک مقالہ لکھا ہے، جو طنزیات و مضحکات کے نام سے شائع ہوا ہے، اس میں پہلے ادبیات میں طنزیات کی ابتدا دکھائی ہے، پھر طنزیہ تحریر کی اصطلاحی تعریف کر کے یونانی، رومی، انگریزی، اور فارسی ادبیات کے طنزیہ کلام و مزاح نگاری کا اجمالی تعارف کرایا ہے، اس ضمن میں عربی ادبیات کا ذکر نہ آنا تعجب انگیز ہے، خصوصاً جب کہ یہ مقالہ موصوف کے بیان کے مطابق آیشیائی زبانوں کے طنزیہ کلام پر لکھا گیا ہے، اور ان کے معلومات میں آیشیائی زبانوں میں ایک مشتبہ حد تک عربی بھی داخل ہے، اس کے بعد ہندوستانی زبان اردو کی طنزیہ و مزاحیہ تحریروں کا مفصل ذکر آیا ہے، اور اس میں موصوف نے اپنے خاص طنز انشاء اور لطیف پیرایہ میں دور اول سے دور حاضر تک کے ہندوستانی زبان کے طنزیہ و مزاحیہ نگاروں کے طرز تحریر کا فرق ایک دوسرے سے دکھایا ہے، اور ان کے انداز میں ان پر نقد کیا ہے، کتاب میں ہندوستانی زبان کے ہر دور کے انشاء پردازوں کے طنزیہ و مزاحیہ کلاموں کے لیے اقتباسات بھی نمونے کے طور پر درج کئے ہیں، جن سے کتاب میں بڑی جان آگئی ہے، موصوف نے دیباچہ میں اپنے خاص انداز بیان میں اس کتاب پر خود ہی گویا نقد بھی کر دیا، جس میں یہ بیان خاص طور پر پڑھنے کے لائق ہے، کہ اس میں بعض لوگوں کا تذکرہ ضرورت سے زیادہ

ملویل (اور شاید بعضوں کا غیر ضروری) اور بعضوں کا سر سے غائب... ہے، یہ اقرار بعض طنزیوں کے شکوہ و شکایت کی بہترین معذرت ہے، کتاب ہندوستانی زبان کے ایک نئے صنف ادب کے اچھوتے موضوع پر ہے،

سیتم، از جناب فیاض علی صاحب بی اے، علیگ، (فیض آباد) ناشر صدیقی بک ڈپو،

این آباد، لکھنؤ، حجم ہر دو حصہ ۵، ۶، صفحے قیمت مجموعی مجلد للہ

یہ ایک معاشرتی ناول ہے، جو تعلیم یافتہ طبقہ میں مقبول ہوا، اور اس کا پہلا ڈیشن، ہاتھوں ہاتھ بک گیا، اس کے بعد اس کا دوسرا ڈیشن صدیقی بک ڈپو نے اہتمام سے معذور چھاپا ہے، اس میں ایک خود دار، جوان ہمت، بلند اخلاق ہندوستانی نوجوان تعلیم یافتہ مسلمان کی سیرت پیش کی گئی ہے، اور فسانہ میں تہذیب، معاشرت اخلاق، اور بعض جگہ مذہب کے بہ کثرت مسائل بھی گفتگو میں آئے ہیں، اور تہذیب و معاشرت میں جو غیر معتدل مراسم داخل ہو گئے ہیں، ان کا مضحکہ اڑا کر ایک صحیح تعلیم یافتہ مسلمان گھرانے کی تہذیب و تمدن کو پیش کیا گیا ہے، پلاٹ میں کہیں غیر معمولی حادثات و اتفاقات کے پیش آ جانے سے بھی مدد لی گئی ہے، اور بعض جگہ معاشرت و مذہب کی اصلاح کی تقریریں غیر معتدل جوش و خروش کی نمائش ہو گئی، جو مذاق کا انداز بھی کہیں کہیں غیر معتدل ہے، ان جزئی خرو گہروں سے قطع نظر کر کے یہ ناول اپنے فسانہ کے اعتبار سے دلچسپ اور ہندوستانی زبان کے اچھے ناولوں میں شمار کئے جانے کے لائق ہے،

کتاب اجتماعی، (فارسی) از مولانا منصور انصاری، مہاجر مقيم کابل، حجم ۴۲۰ صفحے،

حکومت الہی، پتہ: دفتر مجلس دستورات، بجنور، (یوپی)،

مولانا منصور مہدی مہاجر مقيم کابل اسلام کی اجتماعی زندگی کے متعلق چند خاص خیالات رکھتے ہیں، یہ دونوں رسالے ان کے خیالات کا آئینہ ہیں، پہلا رسالہ کتاب اجتماعی، انواع الدول و حریۃ

کے نام سے ہے، اور دوسرا حکومت الہی یعنی دستور اساسی امامت امت ہے، پہلے رسالہ میں انھوں نے دنیا کی حکومتوں کی تقسیم ان کے مختلف اعتبارات سے جداگانہ دکھائی ہے، اور دوسرے میں دکھایا ہے کہ رفا الہی کے مطابق دنیاوی بادشاہت کن اصولوں اور قانون پر قائم کی جاسکتی ہے، چنانچہ مصنف نے دنیا کی موجودہ حکومتوں کے دستوروں کے مقابلہ میں سماوی فطری نظام سلطنت کا خاکہ کھینچا ہے، جو کتاب وسنت سے ماخوذ ہے، اور اسے دفعہ دار تشریحی تعلیقات کے ساتھ درج کیا ہے، ان دونوں رسالوں کا اصلی مقصود یہ ہے، کہ مسلمان اسلام کی صحیح روحانی و اخلاقی بنیادوں پر اپنی شیرازہ بندی کر کے اپنی اجتماعی زندگی کا مستقل نظام قائم کریں اور موجودہ دور ترقی میں اقوام و مل سے اپنی اجتماعی طاقت تسلیم کرائیں، دوسرے رسالہ پر افغانستان کے وزیر امور خارجہ آقائے فیض محمد خان صاحب نے تقریظ لکھی ہے جس میں اس رسالہ کو اسلامی علم اجتماع و اسلامی حقوق کا رہنما بتایا ہے، اور رسالہ کو لائق درس و تدریس قرار دیا ہے،

نغمہ کسار، مرتبہ جناب سید تنویر علی صاحب معتمد بزم ۱۱، دو شملہ نمبر ۱۰، ٹوٹی کنڈی شملہ، ۶۵ صفحہ قیمت

ہندوستانی زبان کے چند متنگد اردو نے شملہ میں بزم اردو کے نام سے ایک انجمن قائم کی ہے جو ادبی محفلوں اور شاعروں کے ذریعہ اپنی زبان کی خدمت کرنا چاہتی ہے اس بزم کا پہلا مشاعرہ ماہ ستمبر ۱۳۳۵ء میں آنرےبل سید رضا علی صاحب کی صدارت میں ہوا، اور مرکزی حکومت ہند و حکومت پنجاب کے متعقد سربراہ اور دھند داروں نے اس میں شریک ہو کر ہندوستانی زبان سے اپنی دلچسپی کا ثبوت دیا، نغمہ کسار اسی مشاعرہ کی غزلوں اور انکی روداد کا مجموعہ مشاعرہ میں مشاہیر شعراء، حسرت موہانی، اور گلبرگہ آبادی وغیرہ کے علاوہ خاصی تعداد ہندو شعراء کی بھی تھی اسی طرح سامعین میں بھی ہندو اور سکھ بہ کثرت شریک تھے، اس طرح یہ صحیح معنوں میں ہندوستانی زبان کا مشاعرہ تھا خدا کرے کہ یہ بزم قائم رہ کر ہندوستانی زبان کی مفید خدمات انجام دے، کہ اگر شملہ کی چوٹیوں پر بھی اس زبان کی آواز پہنچ جائے، تو اس کی ترقی کی بڑی امکانی صورتیں پیدا ہو سکتی ہیں،

”س“

جلد ۳۶ ماہ رمضان المبارک ۱۳۵۴ء مطابق ماہ ستمبر ۱۹۳۵ء عدد ۶

مضامین

سہلی میں مسلمانوں کا تمدن،	سید ریاست علی ندوی، ۴۰۵-۴۲۱
قصائد بدر چاچ پر ایک تاریخی نظر،	جناب سید رح الدین بلال رحمن صاحب فنیق دارالکتاب، ۴۲۲-۴۲۳
نظم تہران،	مولوی امین احسن صاحب اعلمی، ۴۲۳-۴۵۴
پولینڈ میں اسلامی آرٹ کا اثر،	”ع ز“، ۴۵۵-۴۶۰
اجار علیہ،	۴۶۱-۴۶۲
شہان گو جبر،	مولانا سید ابو ظفر صاحب ندوی، ۴۶۳-۴۷۷
مطبوعات جدیدہ	”ر“، ۴۷۸-۴۸۰

تاریخ عقلیہ جلد ۱

یہ سہلی کے اسلامی عہد کا تمدنی مرقع ہے، کتاب چند ابواب میں ہے، پہلے مسلمانان عقلیہ کے قبائلی حالات اسلامی آبادیان، اسلامی عہد کی زبان، ادیان، مذاہب اور باشندوں کے اخلاق و عادات کا ذکر ہے، پھر نظام حکومت کی تفصیل ہے جس میں اس کے مختلف شعبوں اور انکے اعمال کا ذکر ہے پھر معاشی حالات کا بیان ہے جن میں مسلمانوں کی صنعت و حرفت، زراعت اور تجارت کا بیان ہے اسکے بعد علوم و آداب کا تذکرہ ہے جن میں مختلف علوم قرآن حدیث فقہ تصوف تاریخ کلام سناظرہ شعر شاعری علوم عقلیہ، ریاضیات طبیعیات کا ذکر ایک ایک فصل میں ہے، اور انہی میں مفسرین، محدثین، فقہاء، صوفیہ، متکلمین، ادباء اور شعراء کے مفصل سوانح حیات انکی تصنیفات کا ذکر آیا ہے آخری باب سہلی کے اسلامی تمدن سے یورپ کے استفادہ کے بیان میں ہے کتاب چھپ چکی ہے آخری ڈبچہ شائع ہو چکا ہے